

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Hicrî Beşinci Asır Nişâbûr'da Tefsir Otoriteleri ve Tefsire Katkıları: Sülemî, Sa'lebî, Kuşeyrî ve Vâhidî Özelinde bir Değerlendirme

Tafsir Authorities in Nishapur in the Fifth Century Hijri and
Their Contributions to Tafsir: An Evaluation Specific to al-
Sulamî, Tha'labî al-Qushayrî and al-Wahidî

Hikmet Koçyiğit

Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Tefsir Ana Bilim Dalı

Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Divinity
Basic Islamic Sciences, Department of Exegesis

Ankara/Türkiye

hikmet.kocyiğit@hbv.edu.tr

orcid.org/0000-0001-9428-462X

Geliş Tarihi: 10.10.2024

Kabul Tarihi: 18.12.2024

Yayın Tarihi: 30.12.2024

Date of Submission: 10.10.2024

Date of Acceptance: 18.12.2024

Date of Publication: 30.12.2024

Değerlendirme: Bu makalenin ön inceleme bir iç hakem (yayın ve danışma kurulu üyeleri) içerik inceleme ise en az iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Peer-Review: Single anonymized internal (editorial and advisory board members) and at least double anonymized external double-blind peer review

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Benzerlik Taraması: Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Plagiarism Check: It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Funding: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Atf/Cite As: Koçyiğit, Hikmet. "Hicrî Beşinci Asır Nişâbûr'da Tefsir Otoriteleri ve Tefsire Katkıları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 67 (2024): 28-54

DOI: doi.org/10.15370/maruifd.1564919

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Hicrî Beşinci Asır Nîşâbûr'da Tefsir Otoriteleri ve Tefsire Katkıları: Sülemî, Sa'lebî, Kuşeyrî ve Vâhidî Özelinde bir Değerlendirme

Tafsir Authorities in Nishapur in the Fifth Century Hijri and Their Contributions to Tafsir: An Evaluation Specific to al-Sulamî, Tha'labî al-Qushayrî and al-Wahidî

Öz: Nîşâbûr, Orta Çağ İslam dünyasının en önemli ilim merkezlerinden birisidir. Bu yüzden “ilim şehri”, “meşhur İslam âlimlerinin kaleleri”, “darü'l-ilm” (ilim evi) olarak nitelendirilmiştir. Nîşâbûr, Hz. Osmân (ö. 35/656) zamanında, 31/652 yılında İslam topraklarına katılmıştır. Tahirîler (821-873) devrinde önem kazanmaya başlamış, Saf-fârîler (861-1003), Sâmânîler (819-1005) ve Gazneliler (963-1186) devrinde de önemini sürdürmüştür. 1038'den itibaren hicri beşinci asırda çoğunlukla Büyük Selçukluların (1040-1157) idaresinde kalmıştır. İmam Müslim (ö. 261/875), İbn Huzeyme (ö. 311/924) ve Hâkim en-Nîşâbûrî (ö. 405/1014) gibi muhaddislerin; Eş'arî kelamının Horasan'daki en büyük temsilcilerinden İbn Furek (ö. 406/1015) ve Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027) gibi kelimcilerin; İmâm el-Cüveynî ve Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi mütekellim-fakihlerin; Sülemî (ö. 412/1021) ve Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi sûfîlerin; Ebû Hafs el-Haddâd en-Nîşâbûrî (ö. 260/874), Hamdûn Kassâr (ö. 271/884) ve Ebû Osmân el-Hîrî (ö. 298/910) gibi melâmîlerin varlığı Nîşâbûr'un ilmi ortamına büyük katkı sunmuştur. Ayrıca Kerrâmî, Mutezîlî ve Şîî âlimler de yazdıkları Kur'an tefsirleriyle şehrin tefsir ortamına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bunların doğal sonucu olarak Nîşâbûr'da farklı eğilimlerde tefsirler yazılmıştır. İlgili literatür tarandığında, ilk beş asırda Nîşâbûr'da tefsir faaliyetinde bulunan yetmiş bir isim tespit edilmektedir. Bu isimlerden kırk yedi tanesi Nîşâbûrluyken, yirmi dört tanesinin Nîşâbûr'da uzun ya da kısa süreli bulunmaları itibarıyla buradaki tefsir faaliyetlerine katkı sunmuş olmaları muhtemeldir. Nîşâbûr'da hicri ikinci asırda başlayan ilmi ve kültürel faaliyetler hicri beşinci asırda tefsir sahasında kaynak eserlerin yazılmasına bir alt yapı oluşturmuştur. Bu bağlamda tefsir tarihinin önemli otoritelerinden Sülemî, Sa'lebî (ö. 427/1035), Kuşeyrî ve Vâhidî (ö. 468/1076) yazdıkları ansiklopedik tefsirlerle sonraki müfessirlere kaynak olmuşlardır. Bu müfessirler hoca talebe ilişkisinde birbirleriyle bağlantılıdır. Sülemî ve Sa'lebî nispeten daha sert tonla ilişkilendirilmiştir. Zira Sülemî'nin tefsiri bazı âlimler tarafından tahrif olarak değerlendirilirken; Sa'lebî ise (hâtibu'l-leyl) “gece odun toplayıcısı” olarak nitelendirilmiştir. Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât* adlı tefsirinde özellikle hocası Sülemî'den çok istifade etmiştir. Ancak hakikat ilimleri ile şeriat ilimlerini uzlaştırmaya çalışmıştır. Bu sebeple Sülemî'nin maruz kaldığı tenkitlere uğramamıştır. Vâhidî ise mananın rivayetlerle tesbit edilmesinin yanı sıra Arap diline uygunluğuna da ehemmiyet vermiştir. Öneme binaen günümüzde Nîşâbûr'daki tefsir faaliyetleri için “Nîşâbûr Tefsir Okulu”, “Nîşâbûr Tefsir Çevresi” gibi tabirler kullanılmaktadır. Nîşâbûr'daki tefsir faaliyetlerinin hepsini ele alan kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte müfessirler düzeyinde çalışmalar yapılmıştır. Biz de tefsir otoritesi olarak anılmaya layık olan Sülemî, Sa'lebî, Kuşeyrî ve Vâhidî'yi makale ölçeğinde ele almaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Nîşâbûr, Tefsir Faaliyetleri, Tefsir Otoriteleri, Hicrî Beşinci Asır, Müfessir.

Abstract: Nishapur is one of the most important science centres of the Islamic world in the Middle Ages. For this reason, it was described as ‘the city of knowledge’, ‘the strongholds of famous Islamic scholars’, and the ‘house of knowledge’. Nishapur was annexed to Islamic lands in 31/652 during the time of Hz. Osmân (d. 35/656). It started to gain importance during the reign of Tahirids (821-873) and retained its significance during the reigns of Saffârîds (861-1003), Sâ mânîds (819-1005) and Ghaznavids (963-1186). From 1038 onwards, it remained under the rule of the Great Seljuks (1040-1157) for most of the fifth-century Hijri. Imam Muslim (d. 261/875), Ibn Khuzaymah (d. 311/924) and Hakim al-Nishapurî (d. 405/1014); theologians such as Ibn Furek and Abû Ishâq al-Isferâyîni (d. 418/1027), the greatest representatives of Ash’ari theology in Khorasan; theologians such as Imâm al-Juwayni and al-Ghazali (d. 505/1111); Sufis such as al-Sulamî (d. 412/1021) and al-Qushayrî (d. 465/1072); and melamis such as Abû Hafs al-Haddâd al-Nishapurî (d. 260/874), Hamdûn Kassâr (d. 271/884), and Abû Osmân al-Hiri (d. 298/910) contributed greatly to the scholarly environment of Nishapur. In addition, Karrâmî, Mutazilî, and Shi’ite scholars made important contributions to the exegetical environment of the city with their Qur’anic commentaries. As a natural consequence of these, tafsirs of different tendencies were written in Nishapur. A review of the relevant literature reveals 71 scholars who contributed to tafsir activities in Nishapur during the first five centuries. While 47 of these names are from Nishapur, 24 of them are likely to have contributed to the tafsir activities here due to their long or short-term stay in Nishapur. The scholarly and cultural activities in Nishapur, which began in the second century of the Hijr, laid the groundwork for the writing of source works in the field of tafsir in the fifth century of the Hijr. In this context, Sulamî, Tha’labî (d. 427/1035), al-Qushayrî, and al-Wahidî (d. 468/1076), who are important authorities in the history of tafsir, became a source for later exegetes with their encyclopaedic tafsirs. These exegetes are interconnected through teacher-student relationships. Al-Sulamî and Tha’labî however, were subjected to relatively harsher criticism. Because while al-Sulamî’s tafsir was considered distorted by some scholars, Tha’labî has been described as a night wood collector (khâtbu al-leyl). Al-Qushayrî benefited especially from his teacher al-Sulamî in his tafsir Latâif al-Ishârât. However, he tried to reconcile the sciences of truth with the sciences of Sharia. For this reason, he was not subjected to the criticisms Sulemî was subjected to. Al-Wahidî, on the other hand, gave importance to the conformity of the meaning to the Arabic language as well as the determination of the meaning with the narrations. The tafsir activities in Nishapur have been the subject of a saying, ‘The Qur’an was revealed in Mecca, read in Cairo, understood in Nishapur, and written in Istanbul’ due to its importance. Today, terms such as ‘Nishapur School of Tafsir’ and ‘Nishapur Tafsir Circle’ are used. While some researchers emphasise Habib al-Nishapurî (d. 406/1016), Tha’labî, and Wâhidî as the three names of the Nishapur School of Tafsir, others include other names in the Nishapur School of Tafsir. There is no comprehensive study that deals with all the tafsir activities in Nishapur. However, studies have been carried out at the level of exegetes. We have tried to deal with al-Sulamî, Tha’labî, al-Qushayrî, and al-Wahidî, who are worthy of being mentioned as tafsir authorities, in the scale of an article. However, it seems essential to deal with the tafsir activities in Nishapur and other important cities of Khurasan such as Merv, Balkh, and Herat through detailed studies. While conducting such research, it is necessary to take into account the influence of the scholars on the scientific and intellectual movements in the Islamic world due to their scientific travels. In addition, it may be possible to make reasonable and original evaluations by adding a sociological perspective to historical knowledge.

Keywords: Tafsir, Nishapur, Tafsir Activities, Tafsir Authorities, Hijri Fifth Century, Mufassir.

Giriş

Nişâbûr, Horasan'ın dört baş şehrinin (Nişâbûr, Merv, Herat ve Belh) en ehemmiyetlisi ve Orta Çağ'da İran şehirlerinin en büyüklerinden biridir. Şehrin ismi Farsça Nev-Şahpuhr (güzel Şapur)'a bağlanır. Arapça Neysabur veya Nisabur; Türkçede daha ziyade Nişâbûr şeklinde telaffuz edilir.¹ İsmi Sâsânî kralı Şâpûr'dan (241-272) aldığı söylenen² Nişâbûr'un Müslümanların eline geçmesi Hz. Osmân'ın (ö. 35/656) halifeliği zamanında, 31/652 yılında gerçekleşmiştir. Abdullah b. Âmir b. Küreyz (ö. 59/679) Nişâbûr'u fethetmiş ve buraya bir cami yaptırmıştır.³ İbn Âmir'in fetih sırasında Nişâbûr halkıyla bir milyon veya yedi yüz bin dirhem ödeme yapmaları şartıyla anlaşığı⁴ kaydedilmektedir. Nişâbûr'un fethinden sonra, Süleym ve Ezd kabilelerinden bazı aileler bu şehre yerleştirilmişlerdir.⁵

Nişâbûr'un siyâsî açıdan önem kazanması Tahirîlerin (821-873) Horasan'da idareyi ele geçirdikleri döneme rastlamaktadır. Adı geçen devlete başkentlik yapan Nişâbûr daha sonra Saffârîler (861-1003) zamanında da bu fonksiyonunu devam ettirmiştir.⁶ Tahirîler zamanında Horasan'ın merkezi Merv'den Nişâbûr'a nakledilmiş ve burası az zamanda medeniyet merkezlerinden biri hâline gelmiştir.⁷ Sâmânîler (819-1005) devrinde devletin başşehri Buhârâ ve en başta gelen şehri Semerkant birer sanat ve öğretim merkezleri olarak hemen hemen Bağdat'ın parlaklığını söndürecek kadar gelişmişken⁸ Nişâbûr da kültürel gelişim açısından Buhârâ'ya eşlik etmekteydi.⁹ Gazneliler (963-1186) döneminde ise Gaznelilerin başkenti Gazne şehri olsa da ilmî ve kültürel faaliyetlerin Nişâbûr'da yoğunlaştığı görülmektedir.¹⁰ Büyük Selçukluların ilk hükümdarı olan Tuğrul Bey (ö. 455/1063) Nişâbûr'a gelmiş (Şaban 429/Mayıs-Haziran 1038) ve burada halk tarafından törenle karşılanarak Sultan Mesud'un tahtına oturmuştur.¹¹ Böylece Nişâbûr'u kendisine payitaht seçmiştir.¹² Ancak bu başkentlik kısa sürmüştür. Çünkü 434/1042-43 yılından itibaren Selçukluların başşehrinin Rey olduğu anlaşılmaktadır. Devletin yönetim merkezinin Nişâbûr'dan Rey'e taşınmasının sebebi, batıda fütuhâtı yakından takip etme ve yönetme düşüncesi olmalıdır.¹³ Sultan Alparslan (ö. 465/1072) ise başkenti Rey'den İsfahan'a taşımış ancak çoğunlukla Nişâbûr'da kalmaya devam etmiştir.¹⁴ Kısacası Nişâbûr Horasan'ın idari merkezi olmuştur da bu durum

1 E. Honigmann, "Nişapur", *İA*, 9: 302.

2 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5: 331.

3 Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5: 331.

4 Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzûri, *Futûhu'l-Buldân*, 391.

5 Recep Uslu, "Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi" (doktora tezi), 29 vd.

6 Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmânîler*, 395.

7 W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 47.

8 Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 631.

9 Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmânîler*, 457.

10 Nadir Baştürk, "Büyük Selçuklular Döneminde Nişâbûr'da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", (doktora tezi), 15.

11 Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan 1040-1157", (doktora tezi), 20.

12 Honigmann, "Nişapur", 9: 303.

13 Baştürk, "Büyük Selçuklular Döneminde Nişâbûr'da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 27 vd.

14 Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan 1040-1157", 32.

uzun süre devam etmemiştir.¹⁵ Hicrî beşinci asırda Nişâbûr çoğunlukla Büyük Selçukluların idaresinde kalmıştır.

Nişâbûr, İslam tarihinde Horasan şehirleri arasında yüzyıllar boyunca en önemli ve tanınmış ilim merkezlerinden olmuştur. Âlimler Nişâbûr'u "ilim şehri", "meşhur İslam âlimlerinin kaleleri"¹⁶, "darü'l-ilm" (ilim evi)¹⁷ olarak nitelendirmektedirler. Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) Nişâbûr'un *Neşâvûr* diye de adlandırıldığını erdemli insanların yatağı ve âlimlerin kaynağı büyük bir şehir olduğunu; gezdiği yerler arasında Nişâbûr'un bir benzerini görmediğini ifade eder.¹⁸

Bir kısım tefsir otoritelerinin çıktığı Nişâbûr, diğer Horasan şehirlerinden ilmî, fikrî ve kültürel faaliyetleriyle ayırt edilmektedir.¹⁹ Tefsir tarihi açısından değerlendirildiğinde "Taberî (ö. 310/923) ile Zemahşerî (ö. 538/1144) arasındaki iki asırlık süreç hala karanlıktır. Fakat klasik kaynaklar tarandığında bu iki asır boyunca bilhassa Nişâbûr'da güçlü bir tefsir geleneği olduğu gözlenmektedir."²⁰ Hicrî ikinci asırdan itibaren Nişâbûr'la bağlantısı olan müfessirler görülmekle birlikte, beşinci asırda tefsir tarihinde derin izler bırakan Sa'lebî (ö. 427/1035) ile öğrencisi Vâhidî'nin (ö. 468/1076) yanı sıra işârî tefsirin önemli simalarından Sülemî (ö. 412/1021) ve Kuşeyrî (ö. 465/1072) Nişâbûr'da yetişen en meşhur müfessirlerdir. Büyük müfessirleri yetiştiren Nişâbûr bu yüzden olsa gerek "*Kur'an Mekke'de indi, Kâhire'de okundu, Nişâbûr'da anlaşıldı, İstanbul'da yazıldı*" şeklinde bir deyişe konu olmuştur.²¹ Yine bu özelliğine binaen günümüzde "Nişâbûr Tefsir Okulu", "Nişâbûr Tefsir Mektebi", "Nişâbûr Tefsir Çevresi" gibi tabirlerle anılmaktadır.

"Nişâbûr Tefsir Okulu", tabirini Fransız müsteşrik Gilliot'un (d. 1940) "*The School of Khurasan, Especially in Nishapur*" şeklinde açtığı başlıktan sonra çağdaş literatüre sokan isim Walid A. Saleh'tir. O, farklı çalışmalarında bilhassa İbn Habîb (ö. 406/1016), Sa'lebî ve Vâhidî'yi Nişâbûr Tefsir Okulu'nun üç ismi olarak öne çıkarmaktadır.²² Martin Nguyen ise makale düzeyindeki çalışmasında sekiz ismi daha Nişâbûr Tefsir Okulu'na dâhil ederek bu adlandırmanın kapsamını genişletmiştir.²³ Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde de "Nişâbûr Tefsir Okulu" tabirinin kabul gördüğü anlaşılmaktadır.²⁴

15 Uslu, "Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi", 29.

16 Muhammed Fâcâlû, "el-Hayâtü'l-ilmîyye fi Neysâbûr hılâle'l-fetra: 290-548 (901-1153)" (doktora tez), Mukaddime.

17 Mürsel Öztürk, *Anadolu Erenleri'nin Kaynağı Horasan*, 234.

18 Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5: 331.

19 Fâcâlû, "el-Hayâtü'l-ilmîyye fi Neysâbûr", Mukaddime.

20 Ahmet Aytepe, "Nişâbûr Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebü'l-Hasen el-Vâhidî", (doktora tezi), 1.

21 Bu deyişin bir başka versiyonu şu şekildedir: "*Kur'an Mekke'de indi, Kâhire'de okundu, Horasan'da anlaşıldı, İstanbul'da yazıldı.*" Bedri Gencer, "Osmanlı İslâm Yorumu", 64.

22 Walid A. Saleh, *The Formation of the Classical Tafsîr Tradition: The Qur'an Commentary of al-Tha'labî (d. 427/1035)* 28; Walid A. Saleh, "The Last of the Nishapuri School of Tafsîr: Al-Wâhidî (d. 468/1076) and His Significance in the History of Qur'anic Exegesis", 225-226; Walid A. Saleh, "Nishapuri School of Quranic Exegesis", <https://www.iranicaonline.org/articles/exegesis-viii-nishapuri-school-quranic-exegesis> (10.07.2024)

23 Martin Nguyen, "Exegetes of Nishapur: A Preliminary Survey of Qur'anic Works by Ibn Habîb, Ibn Fûrak, and 'Abd al-Qâhir al-Baghdâdî", 47-73. Bk. Aytepe, *Nişâbûr Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebü'l-Hasen el-Vâhidî*, 7.

24 M. Suat Mertoglu, "Sa'lebî", *DİA*, 37: 29.

Saleh, “Nişâbü’r Tefsir Okulu” adlandırmasıyla bu grubun Kur’an’a tek tip bir yaklaşım sergilediğini söylemek istemediğini; daha ziyade bu âlimlerin geleneksel tefsir, filoloji ve kelam arasındaki çatışma karşısında Kur’an’ın anlamı sorunuyla başa çıkmak için ortaya koydukları ortak çabayı nitelendirmek istediğini belirtir. Ayrıca bu okulun etkisinin çok yaygın olduğunu, bu âlimlerin katkısını dikkate almadığımız sürece Orta Çağ tefsir geleneğinin bir anlam ifade etmeyeceğini öne sürer.²⁵ Buna karşın Ahmet Aytepe ise doktora çalışmasında “okul” ve “gelenek” tabirinin yöntem birliğini ima eden yaygın kullanımıyla karışma riski barındırdığını söyleyerek “okul” ya da “gelenek” yerine yöntem birliği içerimine daha az sahip olan, mekân vurgusu içeren ve daha geniş bir kümeyi adlandırmaya imkân tanıyan “çevre” tabirinin tercih edildiğini söyler.²⁶ Hangi görüş kabul edilirse edilsin netice itibarıyla bunların hepsi Nişâbü’r’da önemli bir tefsir faaliyetinin varlığına işaret eder.

Nişâbü’r, hicri beşinci yüzyılda Sünnî doktrinin pekiştirilmesinde önemli bir misyon üstlenmiştir. Burası sadece Kur’an araştırmalarının değil aynı zamanda ilahiyatın da merkezi olmuş, Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) hocası İmâmü’l-Haremeyn Ebû’l-Meâlî el-Cüveynî (ö. 478/1085) ve kelamcı İbn Fûrek (ö. 406/1015) burada yaşamıştır. Dahası Sünnîliği desteklemenin bir aracı olarak Nizâmîye Medresesi ilk kez Nişâbü’r’da açılmıştır.²⁷

Nişâbü’r’da çeşitli dinî akımlardan bahsedilmektedir. Söz gelimi XI. (hicri V.) asrın başında Nişâbü’r Ebû Bekr Muhammed b. İshâk (ö. 410/1019) adlı bir zahidin ön ayak olduğu Kerrâmî hareketine merkez olmuştur.²⁸ Kerrâmîyye, Horasan’ın bazı yerlerinde kendisine taraftar bulabilmiştir. Nişâbü’r’da o dönemde önemli sayıda bu mezhebe bağlı insan olduğu söylenmektedir.²⁹ Nişâbü’r’daki Kerrâmîler, şehrin tefsir ortamına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Onlar, Kur’an ilimleri üzerine risalelerin yanı sıra kapsamlı Kur’an tefsirleri de yazmışlardır.³⁰ Hatta Saleh gibi bazı araştırmacılar Sa’lebi’nin, sûrelerin tefsirine başlamadan önce ilgili sûredeki ayet kelime ve harf sayılarını zikretmesini onun Kerrâmîlik’ten etkilenmesine bağlamaktadırlar.³¹

Horasan’da tasavvufî hareket ilk önceleri Belh, Nişâbü’r ve Merv şehirlerinde ortaya çıkmıştır.³² Bu yüzden Nişâbü’r bölgesinde sürdürülen tefsir faaliyetlerinde tesiri en yoğun hissedilen âmillerden biri tasavvuftur.³³ Bunun neticesi olarak işârî tefsirlerin en önemlileri Nişâbü’rlü olan Sülemî ve Kuşeyrî tarafından kaleme alınmıştır.

25 Saleh, “The Last of the Nishapuri School of Tafsir”, 226.

26 Aytepe, “Nişâbü’r Tefsir Çevresinde Muhakkık Bir Müfessir”, 23-24.

27 Saleh, “Nishapuri School of Quranic Exegesis”.

28 Honigmann, “Nişapur”, 9: 303.

29 Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâ mânîler*, 409.

30 Nguyen, “Exegetes of Nishapur”, 53.

31 Walid A. Saleh, “The Qur’an Commentary of Tha’labî”, (doktora tezi), 89; İsmail Pırlanta, “Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişâbü’r”, (doktora tezi), 377.

32 Uslu, “Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi”, 200.

33 Pırlanta, “Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişâbü’r”, 371.

Nişâbü'r'da dikkat çeken diğer bir akım Melâmîliktir. Nişâbü'rü olan ve Nişâbü'r'da Melâmîliğin yayılmasına vesile olan Hamdûn Kassâr (ö. 271/884) ile Nişâbü'r'un Kurdâbâd köyünde doğan Ebû Hafs el-Haddâd en-Nisâbü'rî (ö. 260/874) ve aslen Reyli olup Ebû Hafs el-Haddâd'ı ziyarete geldikten sonra onun kızıyla evlenip Nişâbü'r'un Hîre mahallesine yerleşen Ebû Osmân el-Hirî (ö. 298/910)³⁴ Melâmîliğin önemli temsilcilerindendir. *Risâletü'l-Melâmetiyye*'yi yazan ve kendisi de Melâmetiyye'den olan Sülemî'nin³⁵ *Hakâiku't-Tefsîr* adlı tefsirine yönelik tenkitlerin olmasında Sülemî'nin mezkûr tefsirinde melâmî zevatın sözlerine yer vermesi olduğu da düşünülebilir. Nitekim Sülemî'nin tefsir kaynakları arasında melâmî şeyhleri de bulunmaktadır.³⁶

Başta Nişâbü'rü olan İmam Müslim (ö. 261/875), İbn Huzeyme (ö. 311/924) ve Hâkim en-Nisâbü'rî (ö. 405/1014) olmak üzere Nişâbü'r'da bir süre ikamet eden Buhârî (ö. 256/870) ve İbn Hibbân el-Büstî (ö. 354/965) gibi pek çok ünlü muhaddisin varlığı Nişâbü'r'un ilmî ortamına büyük katkı sunmuştur. X. yüzyıl boyunca Buhara, Semerkand, Nişâbü'r, Merv, Belh gibi önemli şehirler hadis öğrenme isteğiyle birçok kişi tarafından ziyaret edilmiştir.³⁷ Eş'arî kelamının Horasan'daki en büyük temsilcilerinden biri olan İbn Furek ve Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027), İmâm el-Cüveynî gibi kelimcilerin de büyük katkıları olmuştur.

Öte yandan doğuda iki büyük İslamî mezhep olan Şafîî ve Hanefî mezhepleri arasındaki çekişmeler de hicrî III-VI. yüzyıllarda Nişâbü'r'daki ilmî faaliyetlerin önemini artırmıştır. Zira her mezhebin kendine özgü âlimleri, medreseleri ve şehirleri vardı. Bu durumun kapsamlı bir ilmî rönesansa özellikle de eser yazma hareketliliği üzerine etkisi olmuştur. Böylece ilm-i hilaf ve cedel üzerine çok sayıda telifât ortaya çıkmış, her mezhep diğerinden temayüz etmiş, Nişâbü'r bu devirde çeşitli İslam ülkelerinden âlimler ve ilim talipleri için yolculuk yapılacak yer haline gelmeye başlamıştır.³⁸ Bu ilmî hareketlilik tefsir eserlerine de bir şekilde yansımıştır.

Doğrudan Nişâbü'r'daki tefsir faaliyetlerini ele alan çalışmaların az olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili lisansüstü, kitap ve makale babından Walid A. Saleh³⁹, Muhammed Fâcâlû⁴⁰, Martin Nguyen⁴¹ ve Ahmet Aytepe'nin⁴² çalışmaları biraz daha kapsamlıdır. Genel itibariyle müfessir eksenli çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Örneğin Süleyman Ateş⁴³,

34 Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî *Tabâkâtü's-süfiyye*, 103, 109, 140; Abdülkerim Kuşeyri, *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyri Risâlesi*, 113, 116, 118,

35 Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, 40.

36 Sülemî'nin tefsir kaynakları hakkında bk. Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, 76-95.

37 Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmânîler*, 474.

38 Fâcâlû, "el-Hayâtü'l-ilmîyye fi Neysâbü'r", Mukaddime.

39 Saleh, *The Qur'an Commentary of Tha'labî*, (doktora tezi). Bu tez yayınlanmıştır bk. *The Formation of the Classical Tafsîr Tradition: The Qur'an Commentary of al-Tha'labî* (d. 427/1035; Saleh, "The Last of the Nishapuri School of Tafsîr", 225-226; Walid A. Saleh, "Nishapuri School of Quranic Exegesis".

40 Fâcâlû, "el-Hayâtü'l-ilmîyye fi Neysâbü'r hilâl'e'l-fetra: 290-548 (901-1153)", (doktora tezi).

41 Nguyen, "Exegetes of Nishapur", 47-73.

42 Aytepe, "Nişâbü'r Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir".

43 Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*.

Cevdet Muhammed el-Mehdî⁴⁴, Mehmet Akif Koç⁴⁵, Osman Kara⁴⁶, Hadiye Ünsal⁴⁷ bu tarz çalışmalar yapmışlardır. Görebildiğimiz kadarıyla Nîşâbü'r'un tefsir tarihindeki yerini ve tefsire katkılarını fark edebilmek adına kuşatıcı çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu ise makale düzeyini aşan bir durumdur. Fakat en azından her bir asrı ayrı olmak üzere hicrî II ile VI. asırlarda Nîşâbü'r'daki tefsir faaliyetlerini ele almak faydalı olacaktır. Biz de bu bağlamda Nîşâbü'r'daki tefsir faaliyetlerinin zirvesi olan beşinci asrı değerlendirmek istedik. Ancak hicrî beşinci asırda Nîşâbü'r'da çok sayıda müfessir yetiştiği için bunu makale ölçeğinde sınırlayarak bu asırda Nîşâbü'r'daki dört tefsir otoritesi olan Sülemî, Sa'lebî, Kuşeyrî ve Vâhidî'yi ele alarak yapmaya çalıştık. Zira bu müfessirler İslam aleminde oldukça tanınan alimlerdir ve kendilerinden sonra kaleme alınan birçok tefsiri çeşitli açılardan etkilemişlerdir.

1. Hicrî Beşinci Asırda Nîşâbü'r'da Tefsir Otoriteleri

Kaynaklara göre İslam'ın ilk dört asrında Nîşâbü'r'un ilim adamlarının sayısı üç bin kişiye ulaşmaktadır. Bu alimlerin yarısından fazlası Nîşâbü'r'da yetişmiş, diğer yarısı ise değişik ülkelerden gelerek oraya yerleşmiş, oranın bir parçası olmuşlardır.⁴⁸ Dolayısıyla bu kadar âlim içerisinde tefsirle iştigal edenlerin çok sayıda olması beklenir.

“Klasik ve çağdaş bibliyografik eserler ile tefsir literatürüne dair ikincil literatür tarandığında, ilk beş asırda Nîşâbü'r'da tefsir faaliyetinde bulunan 71 isim tespit edilmektedir. Bu isimlerden 47 tanesi Nîşâbü'r'luyken, 24 tanesinin Nîşâbü'r'da uzun ya da kısa süreli bulunmaları itibarıyla buradaki tefsir faaliyetlerine katkı sunmuş olmaları muhtemeldir. Nîşâbü'r'lu olan 47 ismin 25 tanesinin ilmi şahsiyetlerinde müfessir kimliği öne çıkarken, kalan isimler başta kelâm ve fıkıh olmak üzere dil, edebiyat ve kıraat gibi farklı uzmanlıklara sahip olmakla birlikte tefsir alanında da eser vermişlerdir. Bu durum bir yandan Nîşâbü'r'da belirgin bir müfessir zümresinin varlığını, öte yandan farklı uzmanlıklara sahip isimlerin tefsir çalışmalarına olan ilgisini göstermektedir.”⁴⁹

Nîşâbü'r'u kendisine bağlı yerleşim yerleriyle birlikte düşündüğümüzde bu sayının oldukça kabarık olacağı söylenebilir. Nîşâbü'r'da tefsir ilmine katkıda bulunan âlimleri hayatının büyük bir kısmını Nîşâbü'r'da geçiren, orada vefat eden âlimler ve bir süreliğine Nîşâbü'r'da ikamet eden ve tefsir faaliyetlerinde de bulunan âlimler olarak kategorize etmek mümkündür. Hicrî beşinci asırda Nîşâbü'r'da tefsir ilmine katkıda bulunan bazı âlimler şöyle listelenebilir: Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014), Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nîsâbü'rî (ö. 406/1015), Ebû'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbü'rî

44 Cevdet Muhammed el-Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecühû fi't-Tefsîr*.

45 Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*.

46 Osman Kara, “Vâhidî ve Tefsirindeki Metodu”.

47 Hadiye Ünsal, “Ebû'l-Hasen el-Vâhidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri”.

48 Mürsel Öztürk, *Anadolu Erenleri'nin Kaynağı Horasan*, 234.

49 Aytepe, “Nîşâbü'r Tefsir Çevresinde Muhakkık Bir Müfessir”, 24.

(ö. 406/1016), Sa'd (Sa'id) Abdülmelik b. Muhammed Hargûşi (ö. 406/1015-16), Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî (ö. 412/1021), Nasr Mansûr b. el-Hüseyn en-Nisâbüri (ö. 422/1031), Ebû İshâk Ahmed b. İbrâhîm es-Sa'lebi en-Nisâbüri (ö. 427/1035), Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38), İsmâil el-Hîrî (ö. 430/1039'dan sonra), Rûknü'l-İslâm el-Cüveynî (ö. 438/1047), Reşid en-Nisâbüri (ö. 440/1048), Ebû Osmân es-Sâbûnî (ö. 449/1057), İbnu't-Tayyib Alî Abdullâh en-Nisâbüri (ö. 458/1065-66), Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), Ebû'l-Hasen Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nisâbüri (ö.468/1076), el-Hasîrî (ö. 470/1077), Ebû Salih Ahmed b. Abdilmelik b. Ali el-Müezzin en-Nisâbüri (ö. 470/1077), Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn b. Şehfûr b. Tâhir b. Muhammed el-İsferâyînî (ö. 471/1078), İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), Ebû'l-Hasen Alî b. Hasen es-Sandalî en-Nisâbüri (ö. 484/1091), Haneîf Osmân b. Alî b. Ebî Alî el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen el-Büyâbâdî en-Nisâbüri (ö. 484/1091), Ebû'l-Hasen el-Müfessir (ö. 490 /1097), Ebû'l-Hasen Ali b. Sehl b. Abbâs en-Nisâbüri (ö. 491/1098). Ebû'l-Kâsım b. İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 492/1098/1099), Ebû Bekr Atik b. Muhammed Herevî en-Nisâbüri Sûrâbâdî (ö. 494/1100), Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101).

Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz Nişâbürlü müfessirlerin bir kısmı kendilerinden sonrakilere kaynak olmaları hasebiyle otorite olarak nitelendirilmeye layık müfessirlerdir. Bu otorite müfessirler arasında Sülemî, Sa'lebi, Kuşeyrî ve Vâhidî sayılabilir. Bu müfessirlerin tefsir ilmine katkılarını görmek adına tek tek ele almaya çalışacağız.

Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî (ö. 412/1021)

Meşhur görüşe göre 330/942 yılının Ramazan ayında doğdu. Doğuştan Nişâbürlü olan Sülemî sûfî şeyhlerinin şeyhi ve onların Horasan'daki âlimiydi. İlimde, tasavvufta ve selefin sünnetini takip etmede büyük bir kudreti vardı.⁵⁰ Tasavvufu babasından ve dedesinden miras aldı. Epey miktarda kitap topladı. Kırk yıldan fazla hadis yazdırdı ve okuttu. Nişâbürlü, Merv, Irak ve Hicaz'da hadis yazdı.⁵¹ Sülemî çok itibarlı birisiydi. Annesinin babasından miras kalan mala sahipti.⁵² Tasavvufta ilgili yedi yüz, hadisle ilgili üç yüz cüz eseri olduğu⁵³ söylenir. Nişâbürlü'de 412/1021 yılında Şaban ayında vefat etti.⁵⁴ Sülemî'nin güvenilmez biri olduğu ve sûfiler için hadis uydurduğu⁵⁵ belirtilmektedir. Ne var ki Sülemî bunları uydurmamış, itimât ettiği ve itirazı küstahlık saydığı şeyhlerinden duyduklarını, tenkide tâbi

50 Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2: 142.

51 İbrâhîm b. Muhammed b. el-Ezher es-Sarîfîni, *el-Müntehab mine's-Siyâk li târihi Nisâbürlü*, 19; bk. Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 4: 144.

52 Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 4: 147; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2: 142-143.

53 Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17: 247.

54 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17: 252; Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 4: 144.

55 Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 4: 144; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2: 142-143; Şihâbüddîn Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akeriyyî el-Hanbelî ed-Dimaşkı İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 5: 67.

tutmadan almıştır. Onun uydurduğu söylenen hadislere, daha önce gelen zâhid ve sûfilerin eserlerinde rastlanmaktadır.⁵⁶

Sülemî'nin en mühim eseri *Hakâiku't-Tefsîr*'dir. Sülemî bu eserinde mutasavvıfların tefsir ve tevillerini bir araya toplayıp bunların kaybolmasını önlemiştir. Taberî'nin zahirî tefsirde yaptığını Sülemî batınî tefsirde yapmıştır. Taberî nasıl zahirî tefsirin kaynağı ise Sülemî de tasavvufî-işarî tefsirin kaynağıdır.⁵⁷ *Hakâiku't-Tefsîr*'de Sülemî, Cafer b. Muhammed es-Sâdık (ö. 148/765), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) ve Sehl b. Abdillâh et-Tüsterîden (ö. 283/896) nakiller yapmıştır.⁵⁸ Ancak Kur'an'ın bütün ayetlerini tefsir etmemiştir. Sülemî'nin tefsiri daha kendisi hayatta iken halk tarafından tutulan ve en çok istinsah edilen eserlerden birisi olmuş, birçok müstensih bu tefsiri yazarak para kazanmıştır. Sülemî, tefsirinin istinsahı ile alakalı olarak şöyle anlatmaktadır: “Hemedân yolunda bir emir gördük. Onunla bir araya geldim. Emir, “*Hakâiku't-Tefsîr*'den bir yazma gerekiyor” dedi. Birgün içeriğinde emir için bir nüsha yazıldı. 85 tane müstensih görevlendirildi ve onlar o gün ikinci vaktine kadar kitabın kopyasını yapıp bitirdiler.”⁵⁹ Bununla birlikte *Hakâiku't-Tefsîr* hem bir kısım tabakat yazarları hem de âlimler tarafından tenkide uğramıştır. Bu meyanda Süyûtî (ö. 911/1505), Sülemî'nin tefsirini bidat tefsirler arasında saymış ve bunu şöyle gerekçelendirmiştir: “Onu bu bölüme dâhil etmemin sebebi, onun makbul olmamasıdır.”⁶⁰ Şemsüddîn ez-Zehbî (ö. 748/1348) ise, “keşke *Hakâiku't-Tefsîr*'i yazmasaydı. Çünkü o bir tahrif ve karmatilikdir. Al bu kitaba bak hayrete düşeceksin”⁶¹ der. Ancak Zehebî'nin bu görüşü doğru değildir. Çünkü Sülemî ayetlerin zahirini kabul ederken, Karmatiler ise ayetlerin zahirini kabul etmemektedirler.⁶² Ayrıca Sülemî, tefsirinde, Kur'an ve hadise bağlı bir insan görünümündedir.⁶³

Sülemî'ye en sert tenkid ise kendi hemşehrisi ve öğrencisi Sa'lebi'nin talebesi olan Vâhidî'den gelmiştir. Vâhidî, “Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr* adlı bir kitap yazmıştır. Eğer onun Kur'an'ın tefsiri olduğuna inanıyorsa şüphesiz küfre girmiştir”⁶⁴ şeklinde kanaatini belirtmiştir. Vâhidî'nin kendi eserlerinde yer almayan bu söz muhtemelen ondan şifâhen duyulan ve aktarılan bir sözdür.⁶⁵ Esasen mutasavvıfların Kur'an'ın ne anlama geldiğine dair yorumlarının hem dilciler hem de Mutezile âlimleri tarafından saçmalık olarak değerlendirildiği⁶⁶ olmuştur. Kur'an'ın anlaşılmasında Arap diline oldukça önem atfeden Vâhidî'nin böyle bir söz söylemiş olması

56 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 446.

57 Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, 92-93. Ayrıca bk Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 446 vd.

58 Muhammed es-Seyyid Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2: 285; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 447. Zehebî ve ondan naklen Cerrahoğlu muhtemelen İbn Atâ (ö. 309/922) yerine sehven Sülemî'nin nakil yaptığı kişilerden birisi olarak İbn Atâullah el-İskenderî'yi (ö. 709/1309) saymaktadır.

59 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17: 248.

60 Celâleddin Abdurrahmân b. Ebû Bekr es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 98.

61 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 147; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2: 142-143.

62 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2: 286.

63 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 452.

64 Osmân b. Abdurrahmân Amr Takıyyüddîn, *Fetâvâ İbn Salâh*, 197; ayrıca bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18: 342.

65 Yunus Emre Gördük, “Vâhidî'nin Sülemî'ye Ait Hakâikü't-Tefsîr'le İlgili Tekfir İçeren Meşhur Sözü Üzerine Bir Değerlendirme”, 340; Saleh, “The Last of the Nishapuri School of Tafsîr”, 232.

66 Saleh, “Nishapuri School of Quranic Exegesis”.

düşünülebilir. Ancak *Hakâiku't-Tefsîr*'in tümünden reddedilmesi mümkün değildir; çünkü muhtevâsında bazı hadisler, sahâbe, tâbiûn ve etbâu't-tâbiünden aktarılan rivâyetler, ayrıca klasik rivâyet-dirâyet tefsirlerindeki gibi açıklamalar da mevcuttur.⁶⁷ Öte yandan Vâhidî'nin özellikleri Sülemî ve tefsiri hakkındaki tenkidinin hoş karşılanmadığı da⁶⁸ ifade edilmektedir.

Sülemî'nin tefsirini tenkid edenlerden birisi de İbnü'l-Cevzî'dir (ö. 597/1201). İbnü'l-Cevzî şöyle der: "Sülemî, sûflerin Kur'an tefsiri hakkındaki görüşlerini iki ciltlik eserde bir araya getirmiştir ki onların büyük bir kısmı hezeyandır ve bu gibi şeylerin tefsirin hakikatleri diye isimlendirilmesi helal değildir."⁶⁹ Daha sonra Sülemî'nin tefsirinden örnekler veren İbnü'l-Cevzî⁷⁰ Sülemî'nin kitabının tümünde bu türden şeyler bulunduğunu, daha önce çok sayıda örnek vermeye niyetlendiğini ancak küfür, hata ve hezeyan arasındaki bu tür şeyleri yazmanın vakti zayi etmek olduğunu ve bunların daha önce naklettiği batınîlerin yorumlarının cinsinden olduğunu söyler.⁷¹ Süleyman Ateş (d. 1933) ise "Sülemî bu tefsirinde kendi fikirlerini çok göstermemiş, umumiyetle sûfi tevillerinin nâkili durumunda kalmıştır. Çeşitli sûfi tevillerini toplayıp bir araya getirerek bunların zayi olmamasını, dolayısıyla o zamanki sûflerin anlayışları, duyularları ve düşünceleri hakkında geniş bilgi sahibi olmamızı temin etmekle ilme hizmet etmiştir"⁷² diyerek Sülemî'yi savunur.

Ebü İshâk Ahmed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbûrî (ö. 427/1035)

Muhtemelen Nişâbûr'da doğup yetişen Sa'lebî'nin yaklaşık hicrî 375/986 yılında doğduğu⁷³ tahmin edilmektedir. Kıraat âlimi, müfessir, vaiz, edebiyatçı, sika, hafız⁷⁴, imâm, al-lâme, tefsir şeyhi ve ilim kabıydı. Sadık, güvenilir, Arapça ilimlere vakıf, vaazda güçlü idi.⁷⁵ Kendi döneminde tefsir ilminde biricikti.⁷⁶ Sa'lebî veya Seâlibî de denir ancak Sa'lebî nispesi değil lakabıdır.⁷⁷ Sa'lebî ve Seâlibî, tilki derilerini döğmekle meşgul olanlara mahsus bir nisbettir. İhtimal ki, Ebü İshâk es-Sa'lebî de vaktiyle böyle bir sanatla meşgul olmuştur.⁷⁸ Sa'lebî, 427/1035 yılının Muharrem ayında vefat etmiştir.⁷⁹ Kabri Nişâbûr'dadır.

67 Gördük, "Vâhidî'nin Sülemî'ye Ait Hakâiku't-Tefsîr'le İlgili Tekfir İçeren Meşhur Sözü Üzerine Bir Değerlendirme", 333 vd; 350 vd.

68 Ali Turgut, *Tefsîr Usûlü ve Kaynakları*, 239.

69 Cemâlüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Telbisü İblis*, 293.

70 İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis*, 294.

71 İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis*, 294.

72 Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, 42. Ayrıca bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2: 285.

73 Nurdoğan Türk, *Katılâ'l-Kur'ân'daki Kıssalarda Geçen Âyetlerin Sa'lebî'ye Göre Tefsiri*, 20.

74 Sarifîni, *el-Müntehab mine's-Siyâk li târihi Nisâbûr*, 91; Ebü'l-Hasen Cemâlüddin Ali b. Yûsuf el-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1: 154.

75 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17: 435-437.

76 Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 1: 79. Ayrıca bk. Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ* 4: 58.

77 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17: 436; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1: 66.

78 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, 1: 406.

79 Sarifîni, *el-Müntehab mine's-Siyâk li târihi Nisâbûr*, 91; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17: 437; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 28; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1: 67.

Sa'lebî, topladığı talikattan (şerh), çeşitli cüzler ve üç yüze yakın hocanın ağzından aldığı bilgiler dışında sema yoluyla elde ettiği yüz civarındaki kitap mecmuasından bu tefsirini yazdığını söylemektedir.⁸⁰ Tefsiri daha o sağ iken herkesin başvurduğu kaynak bir eser olmuştur. Bu eser kendisinden önceki tefsir külliyâtını toplaması bakımından büyük önem taşımaktadır.⁸¹ Sa'lebî'nin *el-Keşf'i*, zahir ve batın tefsiri toplayan bir kitap olmakla beraber işâri yanı ikinci derecede kalır. İşâri tefsirde Sülemî'nin etkisindedir.⁸²

Sa'lebî'nin peygamberlerin kıssalarına âit olan *el-Arâis* ismindeki eseri, tefsirinden daha çok tutunmuş, adeta tefsirini tamamlayan bir eser olmuştur. Bu eserde tefsirdeki metinler genişletilmiştir.⁸³ Sa'lebî'nin, tefsirinde İsrâiliyâta yer vermesinin, kıssa ve haberlere tutkun olmasının göstergesi olarak *el-Arâis'i* yazdığını düşünen araştırmacılar vardır.⁸⁴ Ancak Sa'lebî'nin, rivayetleri nakletme konusundaki tutumu tenkitlere medar olmuştur. İbn Teymiyye (ö. 728/1328), konuyla alakalı şöyle demektedir: “Sa'lebî haddizatında iyi, dindar bir insandı ancak o (hâtıbu'l-leyl) gece odun toplayıcısıydı. Tefsir kitaplarında sahih, zayıf mevzu ne bulduysa naklediyordu. Vâhidî ise onun öğrencisi olup Arapça'da Sa'lebî'den daha bilgiliydi. Lakin Vâhidî de güvenilir olmaktan ve sefefe ittiba etmekten uzaktı.”⁸⁵ Buna göre Sa'lebî, bulunduğu her rivayeti tefsirine almıştır. Zehebî (ö. 1397/1977), Sa'lebî'nin tefsirini okuyan kişinin İbn Teymiyye'nin bu konuda Sa'lebî'ye iftira etmediğini bilakis onu olduğu gibi vafettiğini belirtir ve Sa'lebî'nin hadis ilminde uzman olmadığını hatta onun uydurma hadisi uydurma olmayandan ayırt edemeyecek düzeyde olduğunu söyler.⁸⁶ Fakat günümüzde Saleh gibi bir kısım araştırmacılara göre İbn Teymiyye hem Sa'lebî'nin hem de Vâhidî'nin itibarını zedelemek için çaba göstermiştir. Hoşnutsuzluğunun kökeni, eserlerinin Şiî polemikçiler tarafından kolaylıkla kullanılmasıdır.⁸⁷ Elbette Sa'lebî'nin, Şiâ'nın diliyle uydurulmuş hadisler konusunda hatalı davranıp onların uydurma olduğuna işaret etmeksizin kitabına doldurması eleştirilmiştir.⁸⁸ Ancak İbn Teymiyye'nin hem Sa'lebî'nin hem de Vâhidî'nin itibarını zedelemek için çaba gösterdiğini söylemek oldukça sert bir söylemdir. Bu şekilde bir okuma yapmaktansa “İbn Teymiyye'nin Sa'lebî tefsirine yönelik eleştirilerini, onun tefsirin merkezinde rivayeti görmesi ve bunun sonucu olarak rivayetlere gösterdiği aşırı titizliğin bir göstergesi olarak okumak”⁸⁹ daha makul gözükmektedir.

Sa'lebî, tefsiri, Sünniliği tanımlayan ve savunan araç haline getirmeyi amaçladı. Bununla birlikte, onun ana yöntemi, dışlama yoluyla değil, ansiklopedik bir ruhla tefsir türünü geniş,

80 Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*, 2: 16-17.

81 Saleh, “The Qur'ân Commentary of Tha'labî”, 15, 224.

82 Ateş, *İşâri Tefsir Okulu*, 97.

83 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 559.

84 Zehebî, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*, 1: 166.

85 Takıyyuddîn Ahmed b. Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsir*, 31.

86 Zehebî, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*, 1: 167.

87 Saleh, “Nishapuri School of Quranic Exegesis”.

88 Zehebî, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*, 1: 167.

89 Mesut Kaya, “İbn Teymiyye'nin Tefsir Geleneği Eleştirisi”, 55.

kapsamlı, bütünleştirici ve Müslüman mezhepler arasında mümkün olduğu kadar çok sivilliği kapsayacak hale getirmektir.⁹⁰ Öte yandan Sa'lebî, talebesi olduğu Süleimî'nin eserlerinin çoğundan alıntı yaparak sûfi yorumların Sünnî Kur'an yorumlarının ana akımına girmesine izin vermiş ve böyle bir yöntemi hem kabul edilebilir hale hem de Sünniliğin bir parçası haline getirmiştir. Bu açıdan Sa'lebî, Kur'an yorum geleneği alanında tasavvuf yorumlarına karşı uzlaşmacı bir tutum benimseyen ilk kişi⁹¹ telakki edilmektedir. Bunun sonucunda âyetlerin tefsirine dair vecih sayısını oldukça artırmıştır.⁹²

Bununla beraber Sa'lebî'nin bütün kesimlerden gelen tefsir rivayetlerine sıcak bakabilecek kadar sınırsız hoşgörüyü sahip olduğunu düşünmemeliyiz. Nitekim Sa'lebî, hoşgörüsünü Mutezilî müfessirlerden esirgemektedir. Tefsirinin mukaddimesinde Mutezilî tefsir okuluna açıkça cephe almaktadır.⁹³

Ebü'l-Kâsım Zeynu'l-İslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)

Mutlak âlim, fakih, kelamcı, usulcü, müfessir, edip, nahivci, yazar, şair, asrının dili, vaktinin seyyidi, şeyhu'l-meşayih, şeriat ve hakikati cem eden, kendisi kendi benzerini görmemiştir⁹⁴ şeklinde vafedilen ve Zeynu'l-İslâm lakabıyla lakaplanan⁹⁵ Kuşeyrî, aslen Ustuva bölgesinden olup Horasan'a gelip yerleşen Araplardandır.⁹⁶ Baba cihetiyle Arap'tır.⁹⁷ Ustuva ise Nişâbûr'un nahiyelerinden biridir. Kendi ifadesine göre 376/987 yılında doğmuştur.⁹⁸ Küçük yaşta babası vefat etmiştir. Akrabalıklarından dolayı Ebü'l-Kâsım el-Yemânî onun bakımını üstlenmiş, ona edebiyat ve Arapça okutmuştur.⁹⁹ Daha sonra Nişâbûr'a gelmiş ve Ebü Ali Dekkâk'a (ö. 405/1015) talebe olmuştur. Ebü Ali Dekkâk'ın tavsiyesiyle, Ebûbekr Muhammed b. Bekr et-Tûsî'den (ö. 420/1029) fıkıh ve İbn Fûrek'ten kelâm dersleri almıştır. İbn Fûrek'in vefatından sonra Ebü İshâk el-İsferâyînî'nin derslerine katılmıştır.¹⁰⁰ İbn Fûrek ve Ebü İshâk el-İsferâyînî Kuşeyrî'nin ilmî şahsiyetinin ve fikrî hayatının oluşmasını sağlayan en önemli âlimler arasında sayılmaktadır.¹⁰¹ Ebü Ali Dekkâk birçok akrabası olmasına

90 Saleh, "Nishapuri School of Quranic Exegesis".

91 Saleh, "Nishapuri School of Quranic Exegesis". Ayrıca bk. Saleh, *The Formation of the Classical Tafsir Tradition*, 140-150, 151-161, 167-178.

92 Aytepe, "Nişâbûr Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir", 38.

93 Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 22.

94 Sarifinî, *el-Müntehab mine's-Siyâk li târihi Nisâbûr*, 334; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5: 154-155; Afifüddin Ebi's-Seâdât Abdillâh b. Es'ad el-Yemenî el-Mekki el-Yâfiî, *Mirâtü'l-cinân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti mâ yu'teber min havâdisi'z-zamân*, 3: 70-71; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5: 275.

95 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5: 153; Yâfiî, *Mirâtü'l-cinân*, 3: 70.

96 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5: 155; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1: 421.

97 Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, İbrahim Besyânî'nin Önsözü, 1: 8.

98 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18: 230.

99 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18: 229; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5: 155.

100 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5: 155; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3: 206; İbnü'l-İmâd. *Şezerâtü'z-zeheb*, 5: 277.

101 Men' b. Abdulhalim Mahmûd, *Menâhucu'l-Müfessirin*, 85.

rağmen kızını Kuşeyrî'yle evlendirmiştir.¹⁰² Tuğrul Bey'in Mutezili olan veziri Amîdülmülk el-Kündürî'nin (ö. 456/1064) Eşarî âlimlere karşı uyguladığı baskı sonucunda Kuşeyrî, ilçesinde İmâm Cuveynî'nin de bulunduğu bir grup âlimle hacca gitmiştir. O sene dünyanın çeşitli bölgelerinden dört yüzden fazla Müslüman kadı da hacca gittiğinden dolayı bu seneki hacca, *Senetu'l-Kudât (kadılar yılı)* adı verilmiştir.¹⁰³ Memleketinden uzak kaldığı bu on yıl zarfında Kuşeyrî'ye gerek halk gerekse devlet ricali yakınlık göstermiştir. Öyle ki Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillâh (ö. 467/1075) sarayının mescidinde onun için özel bir meclis tahsis etmiş, vaazlarına ve sohbetlerine katılmış, onu onurlandırmış, bereketinden istifade etmiştir.¹⁰⁴ Binicilik ve silah kullanmada usta olan Kuşeyrî¹⁰⁵, Sultan Alparslan'dan da saygı ve ikrâm görmüştür.¹⁰⁶ Ayrıca Nizâmülmülk, Kuşeyrî ve Ebû'l-Mealî el-Cüveynî yanına geldiklerinde ayağa kalkmış ve onları yanına, makamına oturtmuştur.¹⁰⁷ 465/1072 yılında pazar günü güneş doğmadan önce sabahleyin Nişâbü'rda vefat etmiş ve medresede şeyhi Ebû Ali Dekkâk'ın yanına defnedilmiştir.¹⁰⁸ Kuşeyrî, hepsi Ebû Ali Dekkâk'ın kızı Fatma hanımdan geriye altı hayırlı evlat bırakmıştır.¹⁰⁹ Tarihçi Abdilgâfir el-Fârisî (ö. 529/1134-35) de Kuşeyrî'nin torunlarındanır.¹¹⁰

İslam âleminin velüd yazarlarından olan Kuşeyrî, bir kısım tabakat yazarlarına göre hocası Ebû Ali Dekkâk'ın vefatından sonra eser yazmaya başlamıştır. 410/1019 yılından önce *et-Tefsîrü'l-kebîr*'i yazmış ona *et-Teyzir fî ilmi't-tefsîr* adını vermiştir.¹¹¹ Tefsirlerin en iyilerinden olarak nitelendirilen *et-Tefsîrü'l-kebîr'in*¹¹² elimizde olmadığı söylene de¹¹³ beşinci bölümünün bir nüshasının Sovyet Bilimler Akademisi'nde olduğu belirtilmektedir.¹¹⁴ Kuşeyrî, *Letâif* adlı eserinden önce yazdığı *et-Teyzir*'de, lugat, iştikak, nahv, nüzul sebepleri, haber ve kıssalara özel itina göstermiştir. *et-Teyzir*'den sonra ikinci aşamada yazdığı *Letâif*'i *et-Teyzir* ışığında ve rehberliğinde yazmıştır. Neticede onun *Letâif* adlı eseri, Kur'an'ın zahirî ve İslam'ın ruhu ile çatışan fikir ve tevillerden uzak kalmıştır.¹¹⁵ Ne var ki son zamanlarda yapılan

102 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3: 206; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5: 156; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinân*, 3: 70; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5: 277.

103 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5: 158; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1: 423.

104 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, İbrahim Besyûnî'nin Önsözü, 1: 13. Ayrıca bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18: 231 vd.

105 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18: 227; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3: 206; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5: 156; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinân*, 3: 70; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5: 277.

106 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18: 232; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1: 424.

107 Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12: 140.

108 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3: 207; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5: 159. Ayrıca bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12: 107.

109 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5: 159.

110 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3: 225; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 7: 172; Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, İbrahim Besyûnî'nin Önsözü, 1: 15.

111 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3: 225; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 7: 172.

112 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3: 206; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinân*, 3: 70; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 73-74.

113 Ateş, *İşâri Tefsir Okulu*, 99.

114 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, İbrahim Besyûnî'nin Önsözü, 1: 26.

115 Ali Akpınar, "İşâri Tefsir ve Kuşeyrî (ö. 465/1072)'nin Besmele Tefsiri", 71 vd.

bir araştırmada, Kuşeyrî'ye nispet edilen *et-Teysîr fî ilmi't-tefsîr* adlı eserin, Kuşeyrî'nin oğlu Ebû'n-Nasr Abdürrahîm el-Kuşeyrî'ye (ö. 514/1120) ait olduğu anlaşılmış ve oğlunun adıyla neşredilmiştir.¹¹⁶

Kuşeyrî çağdaşı olan âlimlerden etkilendiği gibi onları etkilemiştir. Bunların en meşhurları arasında Sülemî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî vardır.¹¹⁷ Kuşeyrî, tefsirinde özellikle hocası Sülemî'den çok istifade etmiştir. Metodu, Sülemî'nin metoduna yakındır. İleri sürülen fikirler, Sülemî'nin, tefsirindeki fikirlerdir. Ancak bu tefsirde senedler atılmış, kaynaklardan bahsedilmemiştir. Yani Kuşeyrî, Sülemî tefsirindeki bilgileri kendi düşünce potasından geçi-
rerek yazmıştır.¹¹⁸ *Letâîfi* okurken tasavvuf ilimlerindeki büyük ve küçük her şeyin kökeni-
nin Kur'an'da olduğunu hissedersiniz.¹¹⁹

Kuşeyrî, Sülemî gibi tefsirine âyetlerle, şiirlerle şahid getirir. Bu şiirler, Sülemî'nin tefsirinden alınmıştır.¹²⁰ Kuşeyrî *Letâîfi*'te şiir kullanır ancak bunları herhangi bir cümlenin veya kelimenin açıklanmasıyla ilgili değil sadece tasavvufî manaya yardımcı olsun diye verir.¹²¹ Bu tefsirde Kuşeyrî, hocası Sülemî'nin metodunu takib etmiş, onun başlattığı yolu devam ettirmiştir. Sülemî'nin tefsirinde olduğu gibi kaynaklara yer verilmemiş ve senedler atılmıştır.¹²² Dolayısıyla Sülemî tefsiri ile Kuşeyrî tefsiri arasındaki başlıca fark, senedlerin ve şahısların atılması, fikirlerin, daha insicamlı bir ifade ile yazılmasıdır. Bir de Sülemî, ahkâm âyetlerine dokunmazken Kuşeyrî, ahkâm âyetlerini de işârî yönden tefsir eder. Bu da bir ilerleme sayılmalıdır.¹²³ Ancak Kuşeyrî *Letâifu'l-İşârât*'ta, hakikat ilimleri ile şeriat ilimlerini uzlaştırmaya ve bunlar arasında hiçbir çelişki olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır.¹²⁴ Bu sebeple Sülemî'nin maruz kaldığı tenkitlere uğramamıştır.

Ebû'l-Hasen Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nisâbü'rî (ö.468/1076)

Vâhidî aslen Sâvedendir ve bir tüccar çocuğudur.¹²⁵ Sâve, Rey ve Hemedân arasında yer alan güzel bir şehir olup halkı Sünnî-Şâfiî'dir.¹²⁶ Ailesi Nişâbü'r'a yerleşen Vâhidî, Nişâbü'r'da tahminen 398/1007 yılında doğmuştur.¹²⁷ Ailesi hakkında çok fazla bilgi olmamakla beraber

116 Kitabın kısa bir tanıtımı için bk. <https://www.youtube.com/watch?v=srgFLpF24HM>. (15.12.2024).

117 Mahmûd, *Menâhîcu'l-Müfessirin*, 86.

118 Ateş, *İşâri Tefsîr Okulu*, 100.

119 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, İbrahim Besyûnî'nin Önsözü, 1: 6.

120 Ateş, *İşâri Tefsîr Okulu*, 101.

121 Abdulkaki Turan, "Kuşeyri ve "Letâifu'l-İşârât" İsimli Tefsiri", 44 vd.

122 İsmail Cerrahoğlu, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Yükselme Devrinde Tefsir Faaliyetleri", 267.

123 Ateş, *İşâri Tefsîr Okulu*, 101.

124 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, İbrahim Besyûnî'nin Önsözü, 1: 6.

125 Yâkût el-Hamevî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-udebâ İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edîb*, 4: 1659; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18: 340; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5: 240; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 2: 304; Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer Muhammed İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 1: 278.

126 Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3: 179.

127 Kara, "Vâhidî ve Tefsirindeki Metodu", 299; Ünsal, "Ebû'l-Hasen el-Vâhidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri", 138.

Abdurrahmân adında bir kardeşinin olduğu fıkıh ve hadis öğrendiği¹²⁸ kaydedilmektedir. İbn Hallikân (ö. 681/1282) Vâhidî'ye hangi sebepten Vâhidî nispesinin verildiğini bilmediğini Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) de bu konuda bir şey zikretmediğini fakat Ebû Ahmed el-Askerî'nin (ö. 382/993) verdiği bilgide Vâhid b. ed-Dîn b. Mühre nispesine rastladığını söyler.¹²⁹ O halde "Vâhidî" nispesi atalarıyla ilgilidir. Soy kütüğünde geçen "Mühre" ise Arap kavminin büyük bir kolu olan Kudâ'a bünyesindeki bir kabilenin ismidir. Buna göre Vâhidî Arapların Benî Kudâ'a kabilesine mensuptur denebilir.¹³⁰

Vâhidî kendi döneminde nahiv ve tefsir üstadıydı.¹³¹ Fakihti, nahiv, lügat ve başka ilimlerde otorite idi. Şairdi.¹³² Tefsirde asrının en iyisiydi.¹³³ Çocukluğunu ve gençliğini ilim tahsilinde harcadı.¹³⁴ Tefsir öğrenmek için Sa'lebî'nin meclislerine devam etti ve en çok ondan ilim aldı.¹³⁵ Bunun yanı sıra ümmetin büyük âlimlerini dolaştı.¹³⁶ Eser yazma saadetiyle rızıklanmıştı, insanlar onun eserlerinin güzelliği konusunda icma etmişler ve müderrisler derslerinde o eserleri okutmuşlardır.¹³⁷ Yıllarca ders anlattı, ders verdi.¹³⁸ Güzellikleri bir araya getiren meşhur tefsirler yazdı ve bunların öğretimiyle meşgul oldu.¹³⁹ Onun hakkında şöyle denilmiştir: "Bütün vasıflar bir kişide toplanmıştır ki o da bizim âlimimiz meşhur Vâhidî'dir."¹⁴⁰

Nizâmülmülk, Vâhidî'ye ikramda bulunmuş ve saygı göstermiştir.¹⁴¹ Ancak Vâhidî'nin âlimler hakkında ileri geri konuştuğu belirtilmektedir.¹⁴² Vâhidî aynı zamanda şiir şerhleri yazmıştır. Örneğin Ebü't-Tayyib el-Mütenebbî'nin (ö. 354/965) divanını tam bir şekilde şerhetmiştir. İbn Hallikân "el-Mütenebbî'nin divanının şerhleri çok olmakla birlikte Vâhidî'nin şerhi gibi bir şerh yoktur" der.¹⁴³ Vâhidî 462/1070 yılında bir hastalığa yakalanmış¹⁴⁴ uzun süren bu hastalıktan sonra 468/1076 yılında Cemaziyelahir ayında Nişâbü'rda vefat etmiştir.¹⁴⁵

128 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5: 240.

129 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3: 304.; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinân*, 3: 74.

130 Ünsal, "Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri", 137.

131 Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinân*, 3: 74; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 5: 292; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3: 303.

132 İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 2: 304.

133 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5: 240; İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 2: 304; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 78-79.

134 Hamevî, *Mücemmül-udebâ*, 4: 1660; Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2: 145.

135 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18: 340; Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 2: 145.

136 Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 2: 145.

137 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3: 303.

138 Hamevî, *Mücemmül-udebâ*, 4: 1660; Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 2: 145.

139 Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinân*, 3: 74.

140 Hamevî, *Mücemmül-udebâ*, 4: 1660; Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 2: 145; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1: 395; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1: 425.

141 Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 2: 145; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1: 394.

142 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18: 341-342.

143 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3: 303.

144 Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecühü fi't-Tefsir*, 61.

145 Sarıfîni, *el-Müntehab mine's-Siyak li târihi Nisâbü'r*, 387; İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 2: 304.

Vâhidî'nin gerek zengin bir ailede yetişmesi gerekse Nişâbûr'un canlı bir ilim ve kültür merkezi olması bütün vaktini ilme vermesini sağlamıştır.¹⁴⁶ Tefsirde otorite olan Vâhidî *el-Basît*, *el-Vasît* ve *el-Vecîz* adlı üç tefsir yazmıştır. Bu üç tefsire “*el-Hâvî li Cemîi'l-Meânî*” adı verilmektedir.¹⁴⁷ *el-Basît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* Vâhidî'nin tefsir sahasında kaleme aldığı ilk eserdir. Sa'lebî'nin ölümünden (427/1035'ten) sonra yazmaya başladığı bu eseri yaklaşık yirmi veya on dokuz yılda tamamlamıştır.¹⁴⁸ Eser, sonundaki ferağ kaydına göre hicri 446/1054 yılının Rebiülevvel ayında (20 Rebiülevvel 446/29 Haziran 1054) tamamlanmıştır.¹⁴⁹ *el-Basît*'i bitirmeden önce *el-Vecîz*'i yazmak zorunda kalan Vâhidî, *el-Vasît*'i ise Receb 461 ortası/Nisan-Mayıs 1069'da tamamlamıştır.¹⁵⁰

Vâhidî'nin üç tefsirinin birbirinden farklı olduğu bu minvalde *el-Vasît*'in, *el-Basît*'in bir özeti olduğunu söylemenin yanlış olduğu belirtilmektedir.¹⁵¹ Zira bu tefsirlerin yazılış amaçları birbirinden farklıdır. Örneğin *el-Vecîz* ilmî bir saikle ve ihtisas sahibi okuyucular için yazılan *el-Basît*'ten farklı olarak, daha pratik bir ihtiyaca binaen ve başlangıç seviyesindekiler için kaleme alınmıştır.¹⁵²

Başka bir görüşe göre *el-Vecîz*, kendi dönemine kadar Kur'an üzerine yazılmış ilk kısa tefsirdir. Kullanışlı olan bu eser, gelen talebe yanıt olarak yazılmıştır. Vâhidî yeni bir şey yazmanın bilincindeydi. Dolayısıyla Vâhidî bir yenilikçiydi.¹⁵³ Bunu *el-Vecîz*'in mukaddimesinde yer alan kendi sözlerinden çıkarmak mümkündür. Vâhidî eseri hakkında şunları söylemektedir: “Bu kitap, zamanımızın insanların elde edecekleri yararı hızlandırmak, onlara uzun zamandır arzuladıkları ancak kimsenin sağlayamadığı menfaati sağlamak ve bu sayede sevap kazanmak için zamanımızın insanların seviyesine indiğim bir kitaptır.”¹⁵⁴ Ayrıca Vâhidî *el-Vecîz*'in, okuyucular için tefsir alanında özlü, tefekkür edenler için kolay, ezberleyenler ve onu yoldaş edinenler için en faydalı kitap olduğunu belirtir.¹⁵⁵ Vâhidî'nin bu ifadelerinden *el-Vecîz*'in, sürekli okunacak ve muhtemelen medreselerde ezberlenecek şekilde inşa edildiğini¹⁵⁶ çıkarmak mümkündür.

Lügat ve nahvin tefsirin temeli ve olmazsa olmazı olduğuna inanan Vâhidî'nin¹⁵⁷ “tefsirden anladığı şey, öncelikle Kur'an kelimelerinin Arap dili açısından açıklanması, ardından

146 Ünsal, “Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri”, 139.

147 Kâtip Çelebi Mustafâ b. Abdillâh Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 1: 460, 629; Turgut, *Tefsîr Usûlü ve Kaynakları*, 239.

148 Saleh, “The Last of the Nishapuri School of Tafsîr”, 230, 236.

149 Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed Ali el-Vâhidî, *et-Tefsîri'l-Basît*, 24: 476.

150 Saleh, “The Last of the Nishapuri School of Tafsîr”, 230.

151 Saleh, “The Last of the Nishapuri School of Tafsîr”, 225.

152 Aytepe, “Nişâbûr Tefsîr Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir”, 104.

153 Saleh, “The Last of the Nishapuri School of Tafsîr”, 238.

154 Vâhidî, *el-Vecîz*, I: 87.

155 Vâhidî, *el-Vecîz*, I: 87.

156 Aytepe, “Nişâbûr Tefsîr Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir”, 104.

157 Vâhidî, *et-Tefsîri'l-Basît*, I: 395.

ayetlerde kastedilen mananın sahabe kavillerine atıfla belirtilmesidir. Buna göre tefsir, önceden anlaşılmış ve açıklanmış olan mananın rivayet yoluyla tesbit edilmesi ve aynı zamanda bu mananın Arap diline uygunluğunun gösterilmesinden ibarettir.”¹⁵⁸ Vâhidî’nin Arapçaya vukufiyetinden dolayı İbnü’l-Kıftî (ö. 646/1248) Arap dili ve edebiyatı alanında çalışma yapmış olan âlimleri anlattığı *İnbâhü’r-ruvât* adlı eserinde Vâhidî’ye de yer vermiş ve *el-Basî’î* okuyan kişinin Vâhidî’nin Arap dilindeki kudretini göreceğini söylemiştir.¹⁵⁹

Vâhidî’nin özellikle *el-Vecîz*’de en önemli kaynağı İbn Abbas’tır (ö. 68/687).¹⁶⁰ Ayrıca diğer tefsirlerinde kendinden önce yazılan Taberî’nin *Câmi’u’l-Beyân* ve hocası Sa’lebi’nin *el-Keşf ve’l-Beyân* adlı tefsirleri temel kaynaklarındandır.¹⁶¹ Buna ilaveten ekseriya Ferrâ (ö. 207/822), Zeccâc (ö. 311/923), Katâde (ö. 117/735), Ebû’l-Âliye (ö. 90/709), Ebû Ubeyde (ö. 209/824 [?]) ve Dahhâk (ö. 105/723) gibi zevattan ve hadisde sağlam yeri olmayan Suddî es-Sağîr’den (ö. 186/802) de bol bol rivayetler İbn Abbâs’a bağlanmaktadır. Tefsirinde, surelerin faziletleri hakkında ekseriyetle mevzu olan haberleri nakletmektedir. Ayetler lugat ve mana itibarıyla güzel izah ediliyorsa da kelimî meselelere taalluk eden esaslar üzerinde durulmaktadır.¹⁶² Vâhidî’nin çok defa icmalen *Ehlu’t-te’vîl* diyerek alıntı yaptığı gruptan kastettiği ise cumhûru’l-müfessirindir. Böylece medlulde (içerikte) Vâhidî’nin tefsir ve tevili tek şey kabul ettiği ortaya çıkmaktadır.¹⁶³

Rivayet açısından değerlendirildiğinde Vâhidî’nin “rivayet malzemesini sadece Taberî ve Sa’lebi’den sağlamadığı, bu iki isim dışında başka kaynaklara da başvurduğu ve bu kaynakların bazıları tahmin edilebilirken, önemli bir kısmının ilk beş asırda rivayet malzemesi barındıran tefsirlerde tespit edilemediği görülmektedir. Kaynakları tespit edilemeyen bu rivayetlerin, müstakil tefsir mecmualarından alınarak ilk defa Vâhidî tarafından tefsir literatüründe dolaşıma sokulmuş olması muhtemeldir.”¹⁶⁴ Bu yönüyle Vâhidî’nin önemli bir misyon üstlendiği söylenebilir.

2. Hicri Beşinci Asır Nişâbü’r’undaki Tefsir Otoritelerinin Tefsire Katkıları

Beşinci asır Nişâbü’ru tefsir canlılığı noktasında Hicaz, Irak, Şam ve Mısır’ı geride bırakırken, Mağrib ve İran havzalarıyla yarışır¹⁶⁵ durumdadır. Nişâbü’rdaki tefsir faaliyetlerinin bir yandan eğitim-öğretim boyutuyla bir yandan da kitap telifiyle yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

158 Ünsal, “Ebü’l-Hasen el-Vâhidî’nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri”, 144.

159 Kıftî, *İnbâhu’r-Ruvât*, 2: 223.

160 Bk. Vâhidî, *el-Vecîz*, I: 87.

161 Kara, “Vâhidî ve Tefsirindeki Metodu”, 306; Ayrıca bk. Aytepe, “Nişâbü’r Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir”, 151, 180. Vâhidî’nin tefsirdeki kaynaklarına dair ayrıntılı bilgi için bk. Mehdi, *el-Vâhidî ve Menhecühû fi’t-Tefsîr*, 99-147.

162 Cerrahoğlu, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Yükselme Devrinde Tefsir Faaliyetleri”, 268.

163 Mehdi, *el-Vâhidî ve Menhecühû fi’t-Tefsîr*, 120.

164 Aytepe, “Nişâbü’r Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir”, 180.

165 Aytepe, “Nişâbü’r Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir”, 37.

Hicrî beşinci asır Nîşâburundaki tefsir otoritelerinin tefsire katkılarını özellik, kaynaklık, etkileme ve yenilik bakımından ele almak mümkündür. Bu açıdan bakıldığında hicrî beşinci asırda Nîşâbûr'da yazılan tefsirlerin içerik, hacim ve yöntem bakımından zenginlik arz ettiği görülmektedir. Bunun sebebi Nîşâbûr'da farklı eğilimlerde âlimlerin bulunmasıdır. Bu minvalde Eşârî-Şâfiî gelenekten İbn Habîb en-Nîsâbûrî, İbn Fûrek, Abdülkâhir el-Bağdâdî, Sa'lebî, İsmâîl el-Hîrî, Rûknülislâm el-Cüveynî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'yi, Mu'tezilî gelenekten Cüşemî'yi, Kerrâmî gelenekten Abdülvehhâb el-Herevî (ö. 415/1025), Heyşam b. Muhammed (ö. 467/1074) ve Sûrâbâdî'yi (ö. 494/1100), sûfi gelenekten Sülemî ve Kuşeyrî'yi zikretmek yeterli olacaktır.¹⁶⁶

Nîşâbûr'daki tefsir faaliyetlerinde rivayet, dirayet lügavî, işârî, kelimî renkleri görmek mümkündür. Bazı dönemlerde Nîşâbûr'da bulunan âlimlerin uzmanlık alanına göre tefsirin karakteri rivayet veya dirayet olarak ağırlık kazanmıştır. Örneğin 9. (hicrî 3.) asrın hâkim havasına uygun olarak Nîşâbûr'da tefsir faaliyetlerinin daha çok rivayet ve nakil ağırlıklı geliştiği gözlenmektedir.¹⁶⁷ Hicrî beşinci asırda ise rivayet ve naklin yanı sıra lügavî, işârî ve kelimî bakış açısına sahip âlimlerin mevcudiyeti bu karakterde tefsir ürünlerinin verilmesine sebep olmuştur.

Mezhebsel bağlantıların bilhassa hoca talebe ilişkisi üzerinden Nîşâbûr'daki tefsir faaliyetlerine önemli tesiri olduğu söylenebilir. Mesela Sülemî ve İbn Habîb'in, Sa'lebî'nin hocaları arasında olması onun tefsirinde sûfi ve Kerrâmî öğelere sebebiyet vermiştir. Bu meydana Kerrâmîlerin öncülerinden sayılabilecek olan Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) tefsiri Kerrâmî olan hocası İbn Habîb aracılığıyla Sa'lebî'ye kaynaklık etmiştir. İbn Habîb, Sa'lebî'ye yirmiden fazla tefsiri naklettiği gibi, Mukâtil'in tefsirini, hem de bu tefsirin cerh ve tadîl âlimleri tarafından çok eleştirilen isme Nûh b. Ebî Meryem (ö. 173/789) tariki ile birlikte rivayet etmiştir.¹⁶⁸ Sa'lebî üzerinden de Vâhidî Mukâtil'den yararlanmışır. Çünkü Vâhidî'nin en çok nakil yaptığı kaynaklardan birisi de Mukâtil b. Süleyman'ın tefsiridir.¹⁶⁹

Nîşâbûr'da hicrî beşinci asırdaki tefsir otoritelerinin genellikle ansiklopedik tarzda tefsirler kaleme aldıkları görülmektedir. Sülemî, Sa'lebî, Kuşeyrî ve Vâhidî'nin tefsirleri bu kapsamdadır. Kimilerinin inancına göre Sülemî'nin tefsirinin muhtevası müellifin zamanına kadar tasavvuf ve irfan bakışıyla yazılmış birkaç irfanî tefsirin koleksiyonudur. Bunlar arasında İmâm Sâdık'a ait tefsir, Ebû'l-Hüseyn en-Nûri'nin (ö. 295/908) tefsiri, Hüseyin b. Mansûr Hallâc'ın (ö. 309/922) tefsiri, İbn Atâ'nın tefsiri vardır.¹⁷⁰ Bu durum biraz da İslam âleminde ilmî birikimin ansiklopedik ürünler vermeyi gerekli kılacak bir aşamaya gelmesiyle alakalıdır. Zira hicrî 4. asrın ortalarına gelindiğinde ansiklopedik eser oluşturma konusunda da önemli mesafe kat eden ilmî faaliyetler, tabii olarak ortaya çıkan

166 Aytepe, "Nîşâbûr Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir", 1.

167 Aytepe, "Nîşâbûr Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir", 28.

168 Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 97 vd.

169 Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecühü fi't-Tefsîr*, 116.

170 Ali Ekber Babaî, *Tefsir Ekolleri*, 62.

bir ihtiyacı karşılamaya yönelmişti. İlk dört asırda oluşan kitabiyatın kataloglanma, yani bibliyografik eserlerin kaleme alınma zamanı gelmişti.¹⁷¹ Ayrıca hacimli eserlerin yazılmasının yeni Müslüman olan bir kitlenin öncelikle mesajın özünü kavrayıp daha sonra ayrıntıları inceleme isteğinden kaynaklandığı¹⁷² da ileri sürülmektedir. Müfessirlere, tefsir yazmaya yönelik gelen taleplerin de bu konuda belirleyici unsurlardan olduğu söylenebilir. Esasen bu tür ansiklopedik eserler birçok bilginin kaybolmasını önlemiş, bu bilgilerin sonraki kuşaklara aktarımına vesile olmuştur. Örneğin Vâhidî'nin özellikle *el-Basît* adlı eseri Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805), Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/823), Ebûbekr İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) ve daha birçok müellifin tefsir ve Ulûmü'l-Kur'ân'la ilgili olan ve fakat günümüze ulaşmayan çeşitli eserlerindeki görüş ve yorumları içermesi açısından da son derece önemlidir.¹⁷³

İlk sûflerin görüşlerini derli toplu aksettiren yegâne ve en eski tefsir Sülemî'nin *Hakâik*'idir. Ondan sonra yazılan tasavvufî tefsirlerin hemen hepsinde ya doğrudan doğruya veya dolayısıyla Sülemî'nin tesiri görülmektedir. Sülemî'nin tasavvufî tefsir açısından tesir ettiği isimler arasında Kuşeyrî, Rûzbihân Baklî (ö. 606/1209), Gazzâlî, İbn Arabî (ö. 638/1240), Abdürezzâk el-Kâşânî (ö. 736/1335), İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) sayılabilir.¹⁷⁴ Hicri beşinci asır Nişâbü'rundaki tefsir otoritelerinin kendilerinden sonraki âlimlere çeşitli açılardan kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır. Söz gelimi Rûzbihân Baklî'nin tefsiri, Sülemî'nin *Hakâik*'i ile Kuşeyrî'nin *Letâif*'inin bir terkibi niteliğindedir. Onun için Massignon (1883-1962) bu tefsiri, *Hakâik*'in yeniden yazılışı diye tanıtır.¹⁷⁵ Yine yukarıda değinildiği üzere Sülemî, talebeleri olan Sa'lebî ve Kuşeyrî'nin kaynağı olmuştur. Kuşeyrî ise Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142), Rûzbihân Baklî, Nimetullah en-Nahcuvânî (ö. 920/1514 [?]) gibi müfessirlere tesir etmiştir.

Sünnî tefsir açısından Taberî'den sonra ikinci otorite kabul edilen Sa'lebî'nin¹⁷⁶ kendisinden sonraki müfessirlere model olduğu öne sürülmektedir. Buna göre Taberî'ye Sa'lebî aracılığıyla erişiliyordu. Zemaşerî'nin tefsiri *el-Keşşâf*, doğrudan Sa'lebî ve Vâhidî'nin eserlerine dayanıyordu. Zemaşerî ve eseri, *el-Keşf* ve *el-Basît* olmadan düşünülemez. Zemaşerî'nin tefsirinin adı bile Sa'lebî'nin *el-Keşf*'inin aliterasyonudur. Dahası Sa'lebî, Kurtubî'nin (ö. 671/1272) eserlerine de model teşkil ediyordu.¹⁷⁷ Fakat bu iddiaların çok da sağlam olduğu söylenemez. Zira Sa'lebî'nin Kurtubî'de, Vâhidî'nin Râzî'de görüşlerinin olması onun bir model teşkil etmesine kafi gelmez. Öte yandan Zemaşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsirinin doğrudan Sa'lebî ve Vâhidî'nin eserlerine dayandığını söylemek ise abartılı bir durumdur.

171 Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 34.

172 İshak Özgel, "Büyük Selçuklular Dönemi Müfessirleri", (yüksek lisans tezi), 248 vd.

173 Ünsal, "Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri", 137.

174 Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, 221, 233.

175 Ateş, *İşâri Tefsir Okulu*, 138.

176 Saleh, "Nishapuri School of Quranic Exegesis".

177 Saleh, "Nishapuri School of Quranic Exegesis".

Sa'lebî'nin etkilediği müfessirlerden birisi de Begavî'dir (ö. 516/1122). Begavî, tefsirini Sa'lebî'nin tefsirinden özetlemiştir. Ancak Begavî mevzu hadisleri ve içindeki bid'atleri atmış, benzeri şeyleri de çıkarmıştır.¹⁷⁸ Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin (ö. 741/1341) ise *Lübâbü't-te'vil fi me'âni't-tenzîl* adlı eserini Begavî'nin tefsirinden ihtisar etmiştir.¹⁷⁹ Bunun yanı sıra Necmüddîn-i Dâye'nin (ö. 654/1256) *Bahrü'l-hakâ'ik* adlı tefsirinin asıl kaynağı Sa'lebî'nin *Keşful-beyân*'ıdır.¹⁸⁰ Bir Nişâbürlü olan İsmâîl el-Hîrî ise, *el-Kifâye*'yi telif ederken Sa'lebî'nin tefsirinden çokça etkilenmiştir.¹⁸¹ Sa'lebî'nin tefsiri Kuzey Afrika ve Endülüs uleması için de önemli bir tefsir kaynağı olmuştur. Hatta Endülüslü Muhammed b. Velîd et-Turtûşî (ö. 520/1126) bu tefsirin bir muhtasarını hazırlamıştır.¹⁸²

Sa'lebî tefsirinin tabakat kitaplarına da kaynaklık ettiği görülmektedir. Örneğin Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) hicri ilk dört asırdaki tefsir kitabiyatını verirken tasrih ederek kullandığı en önemli kaynaklardan biri, Sa'lebî'nin tefsiridir. Kâtib Çelebi 21 ayrı tefsirin tarihi gerçekliğini *el-Keşf*'e atıfta bulunarak teyid etmektedir. Ayrıca *el-Keşf*, Fuat Sezgin'in (1924-2018) de önde gelen kaynakları arasındadır.¹⁸³

Sa'lebî Sünnî tefsir geleneğinin yanı sıra Şii tefsir geleneğine de katkıda bulunmuştur. Bazı araştırmacılara göre klasik Şii tefsirinin kendisi de *el-Keşf*'e çok şey borçludur. Çok daha önemlisi, ilk Farsça Şii tefsiri olan Ebu'l-Fütûh en-Neysâbüri er-Râzî'nin (ö. 554/1159?) *Ravzu'l-Cinân ve Ravhu'l-Cenân*'ının, derin bir şekilde *el-Keşf* modeli üzerinde şekillenmiş olmasıdır. Şii polemikçiler çok geçmeden *el-Keşf*'in Şii yanlısı materyallerden oluşan bir hazine sandığı olduğunu keşfetmişler ve bu nedenle Sünnî-Şii polemğinde *el-Keşf* merkezî bir metin haline gelmiştir.¹⁸⁴ Daha önce işaret edildiği üzere İbn Teymiyye'nin Sa'lebî'ye yönelik eleştirilerinin arkasında onun Şii âlimlere malzeme sağlamasının etkisinden de söz edilebilir.

Kendisinden sonraki eserlere önemli tesirleri bulunan Nişâbürdaki bir diğer tefsir otoritesi Vâhidî'dir. Vâhidî'nin kendisinden sonraki etkilediği müfessirler arasında Fahreddin er-Razi (ö. 606/1210), Âlûsî (ö. 1270/1854), Kurtubî, Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), Hatîb eş-Şirbînî (ö. 977/1570), Celâlüddîn el-Mahallî (ö. 864/1459) ve Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505), meşhur *el-Cemel*'in yazarı Allâme Süleymân b. Ömer el-Uceyli el-Cemel (ö. 1204/1790) bulunmaktadır.¹⁸⁵ Fahreddin er-Râzî hemen her ayetin tefsirine Vâhidî'den nakillerle başlamış ve bu suretle onun tefsir sahasındaki otoritesine zımnen atıfta bulunmuştur.¹⁸⁶

178 İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, 51.

179 Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vil*, 1: 4.

180 Ateş, *İşâri Tefsîr Okulu*, 146.

181 Hüseyin Esnemez, "Müfessir İsmail el-Hîrî ve el-Kifâye fi't-Tefsîr Adlı Eseri", (yüksek lisans tezi), 130.

182 Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 94.

183 Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 25.

184 Saleh, "Nishapuri School of Quranic Exegesis".

185 Bu konudaki örnekler için bk. Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecühû fi't-Tefsîr*, 412-441.

186 Ünsal, "Ebû'l-Hasen el-Vâhidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri", 136.

Vâhidî’nin bir kısım eserleri ise bazı tefsirlerin bizatihi kaynağı olmuştur. Örneğin Vâhidî’nin *el-Vecîz* adlı eserinin *Celâleyn*’in esas kaynağı olduğu saptanmıştır.¹⁸⁷ Yine Vâhidî’nin *el-Basît*, *el-Vasît* ve *el-Vecîz* adlı tefsirleri Gazzâlî’nin *el-Basît*, *el-Vasît* ve *el-Vecîz* adlı üç fıkıh kitabının adına esin kaynağı olmuş Gazzâlî üç kitabının ismini bundan almıştır.¹⁸⁸ Ayrıca Gazzâlî’yi tefsir yazmaktan alıkoyan saiklerden birisi Gazzâlî’nin, Vâhidî’nin tefsirine olan itimadıdır. Söylendiğine göre İmâm Gazzâlî’ye “niçin tefsir yazmıyorsun?” diye sorulduğunda, “Şeyhimiz İmâm Ebû’l-Hasen el-Vâhidî’nin yazdığı yeter” demiştir.¹⁸⁹ Vâhidî eserlerinin yazıldığı tarihleri kaydetme alışkanlığına sahipti.¹⁹⁰ Vâhidî’nin eserlerine tarih atması belki Râzî’nin sure tefsirlerinin sonuna tarih atmasına ilham olmuş olabilir.

Nişâbü’r tefsir otoritelerinin yenilikler yaptığı da görülmektedir. Besmeleyi her sure başında tekerrür eden bir âyet kabul eden Kuşeyrî,¹⁹¹ her surede besmeleye, sureye uygun düşen ve diğer yerlerde tekerrür etmeyen bir anlam verir. Bu da Kuşeyrî’ye öz, orijinal bir yöndür. Bu usul, sonraki mutasavvıflarda, özellikle Nahcuvânî’de etkisini göstermiştir. Nahcuvânî besmeleyi her surede ayrı ayrı tefsir etmiştir. Bu tarzı, Kuşeyrî’den alsa gerektir.¹⁹² Fakat şunu ifade etmek gerekir ki aslında besmeleyi Kuşeyrî’den önce her sure başında farklı biçimde tefsir eden kişinin İbn Habîb ve Sülemî’ye talebelik yapan İsmâîl el-Hîrî’nin olması muhtemeldir. el-Hîrî’nin *el-Kifâye*’sinin kendinden önceki tefsirlerden en önemli farklarından birisi besmeleyi tefsir yöntemidir. İsmâîl el-Hîrî, her sûrenin başında o sûrenin muhtevası ile ilişkilendirerek besmeleyi tefsir etmektedir.¹⁹³

Sa’lebî’nin tefsirinde de bazı yenilikler görülmektedir. Bunlardan birisi mukaddimesinde kısa bir tefsir tarihi sunması, yararlandığı tefsir kaynakları hakkında değerlendirme yapmasıdır. *el-Keşf*, müellifinin kullandığı kaynakları ve yazarlarını belirtme özelliği ile tefsir edebiyatının ilk örneklerindedir. Yine Sa’lebî, eserleri günümüze ulaşan müfessirler arasında, senedleri hafız ederek tefsiri daha okunur hale getirme usulünü yerleştiren müfessirdir. Onun tesiriyle, sonraki müfessirlerin tefsir yazımında aynı usulü uyguladığı görülmektedir.¹⁹⁴

Vâhidî’nin üç tefsir kitabı yazması bir yenilik olarak değerlendirilmektedir. Saleh konuyla ilgili şöyle demektedir: “Vâhidî’nin üç tefsirinden her biri, farklı hermenötik kurallar ve varsayımlarla yönetilen bağımsız bir kompozisyonudur... Her biri farklı bir yaklaşıma sahip tefsirler üretmeye devam etme ihtiyacı duyması, Vâhidî’yi diğer klasik müfessirlerin çoğundan ayırmaktadır. Günümüze ulaşan üç bağımsız tefsiri yazan başka bir âlim

187 Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecühû fi’t-Tefsîr*, 437.

188 İbn Hallikân, *Veşeyâtü’l-âyan*, 3: 303; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübela*, 18: 340; Yâfiî, *Mirâtiü’l-cinân*, 3: 74; İznevi, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyye*, 2: 304; İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtu’ş-şâfi’iyye*, 1: 278; Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirrin*, 1: 394-395; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 5: 292.

189 Yâfiî, *Mirâtiü’l-cinân*, 2: 155; Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecühû fi’t-Tefsîr*, 403.

190 Saleh, “The Last of the Nishapuri School of Tafsîr”, 229.

191 Kuşeyrî, *Letâifu’l-İşârât*, 1: 44.

192 Ateş, *İşâri Tefsîr Okulu*, 101.

193 Esnevez, “Müfessir İsmail el-Hîrî ve el-Kifâye fi’t-Tefsîr Adlı Eseri”, 130 vd.

194 Abdullah Aygün, “Müfessir Sa’lebî ve el-Keşf ve’l-Beyân Adlı Eserinin Tefsir Literatürüne Etkisi”, 153, 156.

bilmiyorum.”¹⁹⁵ Ancak Vâhidî'den on yıl önce vefat eden Şii müfessir İbnu't-Tayyib Ali Abdullâh en-Nisâbûrî (ö. 458/1065-66) Vâhidî'ye benzer şekilde üç tefsir yazmıştır. Bunlar otuz ciltlik *et-Tefsîrû'l-kebîr*, 10 ya da 11 ciltlik *et-Tefsîrû'l-evsat* ve üç ya da beş ciltlik *et-Tefsîrû's-sağîr*'dir.¹⁹⁶ Bu yönüyle aynı şehirde yaşayan bu iki müfessirin birbirlerinden etkilenmiş olmaları muhtemeldir.

Beşinci asırda Nîşâbûr'daki tefsir otoritelerinin bir işi de ayıklama olmuştur. Bu durum onları kaynak olarak kullanmanın doğal bir sonucudur. Söz gelimi Kuşeyrî, hocası Sülemî'nin eserini esas almış, tıpkı Vâhidî ve Begavî'nin Sa'lebî tefsirine yaptıkları mevzu' haberleri temizleme işini, Sülemî'nin tefsirine uygulamıştır.¹⁹⁷

Sonuç

Ticaret yollarının üzerinde olması, bazı devletlere başkentlik yapması çeşitli dinî hareketleri bünyesinde barındırması, devlet ricalinin ve Nîşâbûr halkının âlimlere hürmet etmeleri gibi saikler Nîşâbûr'un Orta Çağ'da İslam dünyasının en önemli ilim merkezlerinden olmasını sağlamıştır. Bunun neticesinde hicrî beşinci asırda Nîşâbûr'da tefsir faaliyetleri zirveye ulaşmıştır. Tabii ki zirveye ulaşmada hicrî ikinci asırdan itibaren Nîşâbûr'da kısa veya uzun süreli ikamet eden âlimlerin katkısı olduğu gibi Nîşâbûrlu âlimlerin İslam dünyasındaki diğer ilim merkezlerini dolaşıp ilim tahsil etmeleri de önemli rol oynamıştır. Âlimler yazdıkları eserlerle, vaaz ve sohbetlerle, yetiştirdikleri öğrencilerle ve evlerini ilim yuvası haline getirmekle Nîşâbûr'da ilmin gelişmesini sağlamışlardır. Öte yandan Nîşâbûr'da Eşarî, Kerrâmî, Mutezilî ve Şii âlimlerin yanı sıra sûfi-melâmî meşrep isimlerle, tanınmış muhaddislerin varlığı şehrin tefsir ortamına önemli katkılar sunmuştur. Bu yüzden Nîşâbûr'da farklı eğilimlerde tefsir ürünleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca Nîşâbûr'da âlimlerin çokluğu muhtemelen birbirlerini teşvik etmiş daha fazla telifâta sebebiyet vermiştir.

Yakın zamanda yapılan bir araştırmada, ilk beş asırda Nîşâbûr'da tefsir faaliyetinde bulunan yetmiş bir isim tespit edilmiştir. Bu isimlerden kırk yedi tanesi Nîşâbûrluyken, yirmi dört tanesinin Nîşâbûr'da uzun ya da kısa süreli bulunmaları itibarıyla buradaki tefsir faaliyetlerine katkı sunmuş olmaları muhtemeldir. Ancak bu müfessirlerden Sülemî, Sa'lebî, Kuşeyrî ve Vâhidî daha çok tanınmış ve tefsir tarihinin otoriteleri olarak yerlerini almışlardır. Ansiklopedik tefsirler yazan bu tefsir otoriteleri hem birbirlerine hem de sonraki kuşak müfessirlere kaynak olmuşlardır. Örneğin Sülemî hem Sa'lebî ve Kuşeyrî'ye hem de sonraki birçok müfessire kaynaklık etmiştir. Sa'lebî ise hem Vâhidî'ye hem Begavî, Hâzin gibi sonraki pek çok müfessire kaynak olmuştur. Ayrıca bu tefsir otoriteleri bazı yeniliklere de imza atmışlardır. Örneğin Vâhidî'nin yazdığı *el-Vecîz* adlı tefsir, kendi dönemine kadar Kur'an

195 Saleh, “The Last of the Nishapuri School of Tafsir”, 225.

196 Hamevî, *Mu'cemü'l-udebâ*, 4: 1781; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 77-78; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1: 410; Aytep, “Nîşâbûr Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir”, 40.

197 Özgl, “Büyük Selçuklular Dönemi Müfessirleri”, 249.

üzerine yazılmış ilk kısa tefsir olarak değerlendirilmektedir. Sa'lebî ise *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı tefsirinin mukaddimesinde kısa bir tefsir tarihi sunmak suretiyle tefsir edebiyatının ilk örneklerinden birisini vermiştir.

Nîşâbü'rlü bu dört tefsir otoritesi hoca-talebe ilişkisi içindedirler. Kuşeyrî ve Vâhidî'nin birden çok tefsir kaleme aldıkları görülmektedir. Sülemî ve Sa'lebî nispeten daha fazla tenkid edilmişlerdir. Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât* adlı tefsirinde özellikle hocası Sülemî'den çok istifade etmiştir. Ancak hakikat ilimleri ile şeriat ilimlerini uzlaştırmaya çalışmıştır. Bu sebeple Sülemî'nin maruz kaldığı tenkitlere uğramamıştır. Vâhidî ise mananın rivayetlerle tesbit edilmesinin yanı sıra Arap diline uygunluğuna da önem vermiştir. Dikkat çeken hususlardan birisi de Sülemî, Kuşeyrî ve Vâhidî'nin Arap asıllı olmalarıdır.

Horasan'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesi İslam dünyasının hem maddî hem de ilmî açıdan zenginleşmesini sağlamıştır. Bu ilmî zenginlik sadece tefsir sahasına göz atmakla dahi görülebilir. Zira tefsir tarihinde adlarından en çok söz ettiren müfessirlerin bir kısmı Horasan bölgesinden çıkmıştır. Dolayısıyla başta Nîşâbü'r olmak üzere Horasan'ın Merv, Belh, Herat gibi diğer önemli şehirlerindeki tefsir faaliyetlerinin ayrıntılı çalışmalarla ele alınması elzem görünmektedir. Bu tür araştırmalar yapılırken âlimlerin ilmî seyahatlerinden dolayı İslam coğrafyasındaki ilmî ve fikrî cereyanlardan etkilenmelerini göz önüne almak gerekir. Ayrıca tarih bilgisine sosyolojik bakışın eklenmesiyle makul ve orijinal değerlendirmelerin yapılması mümkün olabilir.

Kaynakça

- Akpınar, Ali. "İşâri Tefsir ve Kuşeyri (ö. 465/1072)'nin Besmele Tefsiri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 3: 9 (2002): 53-92.
- Ateş, Süleyman. *İşâri Tefsir Okulu*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998.
- . *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1969.
- Aygün, Abdullah. "Müfessir Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Eserinin Tefsir Literatürüne Etkisi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16, (2019): 147-192.
- Aytep, Ahmet. "Nişabur Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebü'l-Hasen el-Vâhidi". Doktora Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, 2023.
- Babaî, Ali Ekber. *Tefsir Ekolleri*. Çeviren Kenan Çamurcu. İstanbul: el Mustafa Yayınları, 2014.
- Barthold, W. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Çeviren M. Fuad Köprülü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.
- Baştürk, Nadir. "Büyük Selçuklular Döneminde Nişâbûr'da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri". Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, 2019.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Futûhu'l-Buldân*. Beyrût: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-Müfessirin)*. I-II, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Yükselme Devrinde Tefsir Faaliyetleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 10: 110-111, (1971): 263-272.
- . *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2009.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. I-II, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Esnemez, Hüseyin. "Müfessir İsmail el-Hîrî ve el-Kifâye fi't-Tefsîr Adlı Eseri". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2008.
- Fâcâlû, Muhammed. "el-Hayâtü'l-ilmîyye fi Neysâbûr hilâle'l-fetra: 290-548 (901-1153)". Doktora Tezi, Câmîatiü Ümmü'l-Kurâ, Suudi Arabistan, 1421/2000.
- Gencer, Bedri, "Osmanlı İslâm Yorumu". *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 13/54: (2010): 61-95.
- Gördük, Yunus Emre. "Vâhidî'nin Sülemî'ye Ait Hakâikü't-Tefsîr'le İlgili Tekfir İçeren Meşhur Sözü Üzerine Bir Değerlendirme". *Balıkesir İlahiyat Dergisi*, 16: (2022): 329-355.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh Yâkût er-Rûmî. *Mu'cemü'l-buldân*. I-V, Beyrût: Dâru Sâdr, 1397/1977.
- . *Mu'cemü'l-udebâ İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. (nşr. İhsân Abbâs). I-VII, Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Hâzin, Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lübâbü't-te'vil*. (nşr. Muhammed Ali Şahin). I-IV, Beyrût: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1415.
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. Çeviren Salih Tuğ. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Honigmann, E. "Nişapur". *İA*. 9:302-303.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. (nşr. İhsân Abbâs). I-VIII, Beyrût: Dâru Sâdr, 1398/1978.
- İbn Kâdi Şühbe, Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer Muhammed. *Tabakâtü'ş-şâfi'iyye*. (nşr. el-Hâfız Abdülâlîm Hân). Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Meârifî'l-Osmânî, 1987.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. I-XV, Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1410/1990.

- İbn Salâh, Osmân b. Abdîrrahmân Amr Takıyyüddîn. *Fetâvâ İbn Salâh*. (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir). Beyrût: Meketebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1407.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. (Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1980).
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *Telbisü İblis*. Lübnân: Dâru'l-Fikr, 2001.
- İbnü'l-İmâd, Şihâbüddîn Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akeriyyî el-Hanbelî ed-Dımaşkî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. (nşr. 'Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût). I-X, Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1406/1989.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen. *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*. I-II, Beyrût: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1987.
- Kara, Osman. "Vâhidî ve Tefsîrindeki Metodu". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, 2: 3 (2013): 296-316.
- Kâtip Çelebi, Mustafâ b. Abdillâh Hacı Halife. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. I-II, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Kaya, Mesut. "İbn Teymiyye'nin Tefsir Geleneği Eleştirisi". *İslam İlim ve Düşünce Tarihinde Eleştiri Geleneği*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Kıftî, Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf. *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm). I-IV, Kâhire- Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî-Müessesetu'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1406/1986.
- Koç, Mehmet Akif. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2005.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifu'l-İşârât*. (nşr. İbrahim Besyûnî). Kâhire: el-Heyetü'l-Misriyye, ts.
- . *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyrî Risâlesi*. Çeviren Süleyman Uludağ. 3. Basım. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.
- Mahmûd, Menî' b. Abdulhalîm. *Menâhîcu'l-Müfessirîn*. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Misri-Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Bennânî, 1421/2000.
- Mehdî, Cevdet Muhammed. *el-Vâhidî ve Menhecühû fî't-Tefsîr*. Kâhire: ts.
- Mertoğlu, M. Suat. "Sa'lebî". *DİA*. 37: 28-29.
- Nguyen, Martin. "Exegetes of Nishapur: A Preliminary Survey of Qur'anic Works by Ibn Ḥabîb, Ibn Fûrak, and 'Abd al-Qâhir al-Baghdâdî". *Journal of Qur'anic Studies* 20:2 (2018): 47-73.
- Özgel, İshak. "Büyük Selçuklular Dönemi Müfessirleri". Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 1996.
- Öztürk, Mürsel. *Anadolu Erenleri'nin Kaynağı Horasan*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Pırlanta, İsmail. "Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2010.
- Piyadeoğlu, Cihan. "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan 1040-1157". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2019.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. (nşr. Salâh Bâ Osmân vd.). I-XXXIII, Cidde: Dâru't-Tefsîr, 1436/2015.
- Saleh, Walid A. "Nishapuri School of Quranic Exegesis", <https://www.iranicaonline.org/articles/exegesis-viii-nishapuri-school-quranic-exegesis> (10.07.2024)
- . "The Last of the Nishapuri School of Tafsîr: Al-Wâhidî (d. 468/1076) and His Significance in the History of Qur'anic Exegesis". *Journal of the American Oriental Society* 126:2 (2006): 223- 243.
- . *The Formation of the Classical Tafsîr Tradition: The Qur'ân Commentary of al-Tha'labî (d. 427/1035)*. Netherlands: Brill, 2004.

- . “The Qur’ân Commentary of Tha’labî”. Doktora Tezi, Yale University, America, 2001.
- Sarıfîni, İbrâhîm b. Muhammed b. el-Ezher. *el-Müntehab mine’s-Siyâk li târihi Nisâbü’r*. (nşr. Muhammed Ahmed Abdülazîz). Beyrût: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1409/1989.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî. *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*. (nşr. Mahmud Muhammed et-Tanâhî- Abdülfettâh Muhammed el-Hulv). I-X, Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1383/1964.
- Sülemî, Ebû Abdirrahmân. *Tabakâtü’ş-süfiyye*. (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ). Beyrût: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1419/1998.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahmân b. Ebû Bekr. *Tabakâtü’l-müfessirîn*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1396.
- . *Buğyetü’l-vuât fi tabakâti’l-luğaviyyîn ve’n-nuhât*. (nşr. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrâhîm). I-II, Kâhire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1384/1965.
- Turan, Abdalbaki. “Kuşeyri ve “Letâifu’l-İşarât” İsimli Tefsiri”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4: 4 (1991): 35-54.
- Turgut, Ali. *Tefsîr Usûlü ve Kaynakları*. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1991.
- Türk, Nurdoğan. *Katlâ’l-Kurân’daki Kıssalarda Geçen Âyetlerin Sa’lebi’ye Göre Tefsiri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Uslu, Recep. “Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi”. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, İstanbul, 1997.
- Usta, Aydın. *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmâniler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.
- Ünsal, Hadiye. “Ebû’l-Hasen el-Vâhidî’nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13: 1 (2013): 135-164.
- Vâhidî, Ebû’l-Hasen Ali b. Ahmed. *el-Vecîz fi tefsiri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*. (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî). I-II, Dımaşk: Dârü’l-Kalem-Beyrût: ed-Dârü’ş-Şâmiyye, 1415/1995.
- . *et-Tefsîrü’l-basît*. (nşr. Muhammed b. Sâlih b. Abdillâh el-Fevzân). I-XXIV, Riyâd: Câmi’atu’l-İmâm Muhammed b. Su’ûd el-İslâmiyye, 1430.
- Yâfiî, Afifüddîn Ebi’s-Seâdât Abdillâh b. Es’ad el-Yemenî el-Mekkî. *Mir’âtü’l-cinân ve ‘ibretü’l-yakzân fi ma’rifeti mâ yu’teber min havâdisi’z-zamân*. (nşr. Halîl el-Mansûr). I-IV, Beyrût: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1417/1998.
- Zehebî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin. *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*. I-III, Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, (nşr. Şuayb el-Arnaût vd.). I-XXV, b.y.: Müessesetü’r-Risâle, 1405/1985.